

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ПРАВА, БИЗНЕСА И ПОЛИТИКИ**

УДК: 342.4(575.3)

ББК: 67.99(2)01

О – 15

На правах рукописи

ОБИДОВА МАНИЖА НАСРУЛЛОЕВНА

**ПРАВО ГРАЖДАН НА УЧАСТИЕ В ОТПРАВЛЕНИИ ПРАВО-
СУДИЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЕ И КОНСТИТУЦИОННО-
ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальностям: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых и политических учений; 12.00.02 – Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право (юридические науки)

Душанбе-2021

Диссертационная работа выполнена в кафедре теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики

- Научный руководитель:** Азиззода Убайдулло Абдулло – доктор юридических наук, профессор кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета
- Научный консультант:** Диноршох Азиз Мусо - доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного права юридического факультета Таджикского национального университета
- Официальные оппоненты:** Бободжонзода Исрофил Хусейн – доктор юридических наук, заведующей отделом теоретических проблем современного государства и права Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана
Юсуфзода Акмал Хотам – кандидат юридических наук, доцент кафедры государственно-правовых дисциплин Академии Министерства внутренних дел Республики Таджикистан
- Ведущая организация:** Российско-Таджикский (Славянский) университет

Защита диссертации состоится «08» июня 2021г. в 1400 на заседании диссертационного совета 6D.КOA-002 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан «__» _____ 2021 г.

И. о. ученого секретаря диссертационного совета, доктор юридических наук, профессор

Гаюров Ш.К.

Введение

Актуальность темы диссертационного исследования. Развитие современной государственности в Республике Таджикистан происходит на твердой конституционно-правовой почве, заложенной Конституцией 1994 года, которая создала предпосылки для формирования правового и демократического государства. Как отмечает ряд отечественных исследователей, именно в Конституции страны таджикский народ четко провозгласил свои цели – создание суверенного государства, защита национальных интересов и ценностей, исторического и культурного наследия, построение конституционной власти.

В ст. 5 Конституции Республики Таджикистан закрепляется положение, в соответствии с которым, права и свободы человека и гражданина объявляются высшей ценностью. Обязанность признавать, соблюдать и защищать эти права и свободы возлагается на государство. Государство реализует данное обязательство, в том числе и посредством деятельности судебных органов. В правовом государстве судебная власть является реальной основой государственности, институтом, обеспечивающим социальный мир, правопорядок и стабильность в стране. В свою очередь, условиями демократического функционирования судебной власти являются конституционно закреплённые принципы правосудия, в том числе и право граждан на участие в отправлении правосудия.

На этот аспект обратил внимание и Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон. В ходе своего выступления на встрече с работниками органов Прокуратуры Республики Таджикистан он отметил: «Строительство демократического и правового общества, по пути которого устойчивыми шагами идёт вперед наша страна, прежде всего, требует формирования самостоятельных ветвей власти и государственных органов в соответствии с принципами демократической государственности»¹. Следовательно, совершенствование деятельности судебных органов Республики Таджикистан должно самым активным образом содействовать дальнейшему развитию судебной системы страны, обеспечивая, в первую очередь, участие граждан в осуществлении правосудия.

С этой целью в Таджикистане, начиная с 2007 г., были реализованы четыре Программы судебно-правовой реформы². О значении проводимых

---

¹ Выступление Президента РТ на встрече с работниками органов Прокуратуры от 13 марта 2018 года: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.president.tj> (дата обращения: 15.08.2018 г.).

² Программа судебно-правовой реформы на 2019-2021 годы. Утверждена указом Президента Республики Таджикистан от 19 апреля 2019 года, №1242 // Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ.

реформ еще в 2014 г. Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в своем очередном Послании Маджлиси Оли говорил следующее: «Для развития судебной системы страны, повышения профессионального уровня судей, роли и позиций суда в реальном обеспечении защиты прав и свобод человека, законных интересов организаций и учреждений, независимо от их организационно-правовой формы, необходимо разрабатывать и реализовывать Программу судебно-правовой реформы»³.

Основные постулаты судебно-правовой политики в Республике Таджикистан закреплены в Концепции правовой политики страны на 2018-2028 гг., утвержденной Указом Президента Республики Таджикистан от 06.02.2018 г. и Программой судебно-правовой реформы на 2019-2021 гг. (Указ Президента Республики Таджикистан от 19.04.2019 г.). В данных документах указаны основные направления развития судебной системы страны и меры по их реализации. Основной целью судебной реформы, проводимой в Республике Таджикистан, является дальнейшее укрепление судебной власти, упрощение хода судебного процесса, повышение роли суда в защите прав и свобод человека и гражданина, защита интересов государства, организаций, обеспечение законности и справедливости. Но особенно актуальным остается вопрос о закреплении в законодательстве Республики Таджикистан принципа доступности участия граждан в осуществлении правосудия, что станет своего рода яркой демонстрацией построения в Таджикистане демократического государства, создания эффективного механизма защиты прав, свобод и законных интересов граждан.

Нельзя забывать и о том, что участие граждан в осуществлении правосудия – это одна из форм реализации народом своих прав в государственном управлении, подтверждение качественных изменений, происходящих в демократическом правовом государстве, каким стремится стать Таджикистан.

Однако в республике до сих пор не разработана общая стратегия совершенствования участия граждан в осуществлении правосудия, а в отечественной юридической науке отсутствуют соответствующие правовые исследования в этой области, посвященные выявлению и анализу правовых форм участия граждан в осуществлении правосудия, и эти факты предопределяют актуальность диссертационной работы. Поставленные и решаемые в ней проблемы востребованы и правовой теорией, и судебной практикой Таджикистана. Вопрос участия граждан в осуществлении правосудия, имеет большое значение и в научно-теоретическом и практическом плане, и выбор темы диссертации обусловлен всеми вышеизложенными положениями.

Версия 6.0. // М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2017. – 1 электрон. опт. диск (CD–ROM).

³Послание Президента РТ в Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 23 апреля 2014 г. Электронный ресурс: [Текст]. – Режим доступа: URL: <http://www.president.tj>. (дата обращения: 15.08.2014 г.).

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Связь работы с научными программами (проектами), темами. Данное диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно-исследовательской работы кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики «Роль современных правовых институтов и политико-правового мышления в формировании демократического, правового и светского общества на 2015-2020 гг.».

Степень научной разработанности проблемы. В Республике Таджикистан вопросы о праве граждан на участие в отправлении правосудия не были предметом специального комплексного историко-теоретического и конституционно-правового научного исследования. Некоторые стороны указанной проблематики были рассмотрены такими отечественными учеными, как Ф.М. Абдуллонов⁴, З. Ализода⁵, У.А. Азизода⁶, И.Б. Буриев⁷, Х.М. Гафуров⁸, А.М. Диноршоев⁹, Дж.М. Зоиров¹⁰, А.И. Имомов¹¹, И.К. Миралиев¹², Э.С. Насриддинзода¹³, Р. Одиназода¹⁴, Д.С. Рахмон¹⁵, Р.Ш.

---

⁴Абдуллонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Душанбе, 2011. – 190 с.

⁵Ализода З. Защита прав и свобод человека посредством органа Уполномоченного по правам человека / З. Ализода // Развитие судебного права, уголовного права и правоохранительной деятельности в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 80-89.

⁶Азизов У.А. Конституционные основы судебно-правовой политики в Республике Таджикистан // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография. – СПб, 2019. – С. 435-439.

⁷Буриев И.Б. Институты таджикской государственности: теория и практика / Отв. редакторы: академик Тахиров Ф.Т., проф. Чиркин В.Е. – Душанбе: Дониш, 2016. – 360 с.

⁸Гафуров Х. М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. – Душанбе, 2007. – 186 с.

⁹Диноршоев А.М. Права человека в истории общественной мысли. – Душанбе, 2013. – 200 с.; Он же. Классификация прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РТ. – Душанбе, 2013. – 140 с.; Диноршоев А.М., Сафаров Б.А. Формирование прав человека в Таджикистане: история и современность. – Волгоград, 2014. – 295 с.

¹⁰Зоиров Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности(историко-правовой анализ). – СПб.: Реноме, 2014. – 287 с.

¹¹Имомов А.И. Правовое положение человека и гражданина, права, свободы и основные обязанности – Душанбе: Офсет Империя, 2013. – 224 с. (на тадж. яз.).

¹²Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: Дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 258 с.

¹³Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – 196 с.

¹⁴Одинаев Р.С. Формирование и развитие института мажалим в досоветском Таджикистане: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рамазон Сафарович Одинаев. – Душанбе, 2012. – 174 с.

¹⁵Сафаров Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры. – Душанбе, 2014. – 228 с.

Сатывалдыев¹⁶, Б.А. Сафарзода¹⁷, Н. Табаров¹⁸, Ф.Т. Тахиров¹⁹, А. Тошев,²⁰ А.Г. Холикзода²¹, К.Н. Холиков²², И.Р. Шодиев и др.²³.

Например, Ф.М. Абдулхонов, А.У. Азиззода, И.Б. Буриев, Р.С. Одиназода, Р.Ш. Сатывалдыев, Н.Д. Табаров, Ф.Т. Тахиров, А.Г. Холикзода, И.Р. Шодиев, изучая правовую и политическую мысль таджикского народа, констатировали, что известные мыслители Ближнего и Среднего Востока немалое внимание уделяли понятиям справедливости и равенства. По их мнению, эти категории играли важнейшую роль при разрешении споров в различных государствах Востока. Также в своих работах указанные авторы подробно рассмотрели правовые системы зороастризма и ислама, в том числе и по вопросу осуществления судопроизводства. Вопросы же формирования судебной власти в период протектората России и в советский период подробно изучались И.Р. Шодиевым и Н. Табаровым.

В работах А.И. Имомова, Дж.М. Зоирова, И.К. Миралиева и Ф.Т. Тохирова внимание было уделено анализу вопросов формирования правового и демократического государства в Таджикистане, выявлению и обоснованию начала построения таджикской государственности А.И. Имомов детально рассмотрел также вопросы конституционной регламентации прав человека и формирования института таджикской государственности. Б.А. Сафарзода и Д.С. Рахмон в своих работах проанализировали различные аспекты формирования концепций прав человека и их реализацию в современном Таджикистане. В монографиях А.М. Диноршоева, И.И. Саидова, С.М. Салохидиновой и Дж. Саъдизода посвященных отдельным вопросам прав человека, в частности, были глубоко изучены различные аспекты личных, политических, социально-экономических и культурных прав. Кроме того, Э.С. Насриддинзода и Дж. Саъдизода исследовали вопросы о формировании правовой культуры и культуры прав

---

¹⁶Сатывалдыев Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока. – Душанбе, 1999. – 195 с.

¹⁷Сафаров Б.А., Ойев Х.О. Механизмы защиты прав человека и гражданина в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2013. – 256 с. (на тадж. яз)

¹⁸Табаров Н.Д. Институт военного судьи в досоветском Таджикистане (историко-правовое исследование): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 193 с.

¹⁹Тахиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2009. – 369 с.

²⁰Тошев А.М. Эволюция правового статуса личности в Республике Таджикистан: историко-правовое исследование: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2014. – 276 с.

²¹Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. – Душанбе, 2005. – 488 с.

²²Холиков К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. – М., 2009. – 272 с.

²³Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2009. – 176 с.

человека в Таджикистане.

Таким образом, как выяснилось в юридической науке Таджикистана комплексного исследования вопросов становления и развития права граждан на участие в отправлении правосудия и его современной конституционно-правовой регламентации еще не проводилось. Наша диссертационная работа – это первая попытка изучения поставленной проблемы в более широком правовом пространстве, в более разносторонних ее связях с другими правовыми вопросами.

Теоретическая основа диссертации. В своем исследовании мы опираемся на труды отечественных и зарубежных ученых, касающиеся различных исторических и конституционно-правовых аспектов закрепления и реализации права граждан на участие в отправлении правосудия. Основные положения исследования были сформулированы с учетом воззрений и соответствующих концепций таких отечественных и зарубежных ученых-юристов, как Ф.М. Абдулхонов, С.А. Авакьян, А.С. Автономов, У.А. Азиззода, З. Ализода, Н.С. Бондарь, И.Б. Буриев, Н.В. Витрук, Л.Д. Воеводин, Х.М. Гафуров, А.М. Диноршоев, В.Д. Зорькин, А.И. Имомов, В.А. Карташкин, Е.И. Козлова, А.И. Ковлер, О.Е. Кутафин, Е.А. Лукашева, В.О. Лучин, Дж. З. Маджидзода, И.К. Миралиев, Э.С. Насриддинзода, Р.С. Одиназода, С.А. Раджабов, Ф.М. Рудинский, А.Х. Саидов, Б.А. Сафарзода, Л.Р. Сюкияйнен, Н.Д. Табаров, Ф.Т. Тохиров, Б.Н. Топорнин, В.А. Туманов, Г.И. Тункин, А.Г. Холикзода, В.Е. Чиркин, В.А. Четвернин, Б.С. Эбзеев, Л.М. Энтин, Р.Н. Шодиеви др.

Объект диссертационного исследования – исторические предпосылки формирования права граждан на участие в отправлении правосудия, как формы реализации народовластия, и общественные отношения, складывающиеся в процессе правового регулирования и реализации конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия.

Предмет исследования – исторические источники, заложившие основу для становления и развития права граждан на участие в отправлении правосудия, и нормы действующего законодательства, регламентирующие реализацию конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия; сложившаяся государственно-правовая практика обеспечения конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия, научные публикации и судебные решения по исследуемым вопросам.

Цели и задачи исследования. Целями настоящего диссертационного исследования являются: комплексное изучение историко-теоретического и конституционно-правового регулирования конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия; выявление и анализ теоретических и практических проблем реализации конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия.

Для достижения указанных целей необходимо было решить следующие **задачи**:

- сформулировать понятие, сущность и содержание конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия;
- выявить особенности реализации принципа народовластия в организации и деятельности судебной власти;
- изучить исторические тенденции становления и развития института участия граждан в осуществлении правосудия;
- проанализировать конституционно-правовое и международно-правовое закрепление права граждан на участие в отправлении правосудия;
- определить место конституционного права граждан Республике Таджикистан на участие в отправлении правосудия в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане;
- провести комплексный анализ механизма реализации конституционного права граждан в отправлении правосудия и выявить формы его реализации.

Методологическую основу исследования составили общенаучные (диалектический, системный, анализ и синтез и др.) и частно – научные (формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой, системно-структурный, статистический и др.) методы. С их помощью осуществлены анализ правовых норм, их толкование, классификация. Сравнительно-правовой метод использован при сопоставлении конституций зарубежных стран.

Научная новизна диссертационного исследования состоит в том, что в работе впервые предпринята попытка комплексного исследования понятия и содержания конституционного права граждан Республики Таджикистан на участие в отправлении правосудия, в том числе вопросов, касающихся правовых форм его реализации. В работе выдвинуты предложения общетеоретического и практического характера по совершенствованию порядка и способов реализации права граждан на участие в отправлении правосудия.

Новизна диссертационного исследования раскрывается в следующих основных положениях, которые выносятся на защиту:

1. Право граждан на участие в отправлении правосудия, следует понимать предоставленную и гарантированную государством и закрепленную в его Конституции, обязательную для органов государственной власти, возможность гражданина в установленных законом формах и порядке участвовать в осуществлении важнейшего вида государственной деятельности, направленной на рассмотрение и разрешение социальных конфликтов, связанных с действительным или предполагаемым нарушением норм

права.

Как показывает анализ законодательства, данное право в Таджикистане реализуется в форме участия народных заседателей при рассмотрении определенных категорий уголовных дел в судах общей юрисдикции и при организации третейских судов.

2. Конституционное право граждан на участие в отправлении правосудия является одним из основных политических прав, но при этом объем правового регулирования, нормы, закрепляющие данное право, выходят за рамки обычного субъективного права. Право на участие в отправлении правосудия является не столько субъективным правом, входящим в систему политических прав и свобод, сколько основополагающим принципом взаимоотношений между демократическим государством и его гражданами. Право граждан на участие в отправлении правосудия, предусмотренное в Конституции Республики Таджикистан, выражается в следующих формах:

- в учреждении тех форм суда, которые предусматривают участие представителей народа в качестве непрофессиональных судей. Представительство самых широких социальных слоев и групп в процессе осуществления правосудия делает суд демократическим учреждением, создает условия для отправления правосудия на началах гласности, равноправия сторон;

- осуществление контроля за деятельностью судебной власти.

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что участие граждан в отправлении правосудия - это форма реализации народовластия, возможность принятия государственных решений, участие в осуществлении важнейшего вида государственной власти - судебной власти. Кроме того, участие граждан в отправлении правосудия - это важнейший принцип политической системы общества, который составляет органическую часть политической системы государства, связанную с организацией народовластия.

3. Создание в различные эпохи, судов с участием народного элемента было направлено на попытку внедрения в общество элементов справедливости. При этом, данный институт сыграл важную роль в формировании современных представлений о построении государственности и роли народа в данном процессе. В результате исследования, исторических предпосылок формирования права на участие в отправлении правосудия, мы пришли к следующим выводам: – во-первых, возникновение и становление института участия граждан в отправлении правосудия в Европе имеет долгую историю. Его первые зачатки можно обнаружить как в Древней Греции (суды гелиза), так и в Древнем Риме. Во-вторых, современная классическая система судов присяжных, как форма участия народа в отправлении

правосудия возникла в XII веке в Англии и вплоть до периода буржуазных революций подвергалась определенным изменениям. В-третьих, английская модель суда присяжных послужила прототипом создания судов с участием народного элемента во Франции и Германии, однако в силу объективных и субъективных причин либо была трансформирована, либо от нее было принято отказаться вообще. В результате во Франции были созданы суды ассизов, а в Германии суды шеффенов.

4. В контексте изучения эволюции и развития права граждан на участие в управлении государством, предлагается следующая периодизация эволюции данного права на территории Таджикистана: - досоветский период, советский период и период независимости. При этом досоветский период охватывает зороастрийский период, т.е. время правления царских династий Ахеменидов и Сасанидов и др., исламский период – эпоха правление Саманидов и вплоть до присоединения Средней Азии к Российской империи и период нахождения под протекторатом Российской империи.

Диссертант указывает, что в досоветском периоде следует выделить три этапа - зороастрийский, исламский и этап нахождения под протекторатом Российской империи. Каждый из указанных этапов имел свои особенности, при регулировании вопроса об участии населения в осуществлении правосудия.

5. Конституционно-правовая регламентация прав человека, в том числе и права на участие в отправлении правосудия имеет трехступенчатую регламентацию: в Конституции Республики Таджикистан; в международно-правовых документах в области прав человека, признанных Республикой Таджикистан; в отраслевом законодательстве. Конституционная регламентация права граждан на участие в отправлении правосудия в Таджикистане имеет ряд характерных особенностей. Первой из них является то, что вопросы конституционной регламентации права на участие граждан в отправлении правосудия в Таджикистане носят обобщающий характер, т.е. раскрывается посредством конституционного положения об участии граждан в управлении делами государства. Сегодня это право в Конституции Республики Таджикистан носит производный характер и является «подразумеваемым», потому что не закреплено в Конституции напрямую. Конституционная регламентация права на участие граждан в отправлении правосудия выводится из содержания ряда статей Конституции Таджикистана, в частности ст. 6, 14, 19, 27, 84 и 88. Анализ норм международного права, проведенный в контексте закрепления права граждан на участие в отправлении правосудия, позволяет сделать следующие выводы: право граждан на участие в отправлении правосудия реализуется через общее понятие «участие граждан в управлении делами государства»; специализированные международные документы участие граждан в отправ-

лении правосудия рассматривают в контексте ликвидации дискриминации во всех ее формах и обеспечения равноправия каждого человека перед законом; в некоторых международных документах данное право применительно к отдельным категориям населения закрепляется в косвенной форме. Участие граждан в отправлении правосудия на законодательном уровне устанавливается в двух формах: как народные заседатели при рассмотрении уголовных дел по особо тяжким преступлениям и в порядке организации третейских судов.

6. Для раскрытия содержания права граждан на участие в отправлении правосудия как субъективного права человека, важное значение имеет определение его места и взаимосвязи в системе других конституционных прав и свобод человека. Проанализировав этот аспект проблемы, мы пришли к следующим выводам: во-первых, в системе прав и свобод человека и гражданина право граждан на участие в отправлении правосудия выступает в качестве политического права человека. Это связано с тем, что данное право считается составным элементом политических основ конституционного строя и является ключевым условием для формирования полноценного института народовластия; во-вторых, круг взаимоотношений, связанных с реализацией права граждан на участие в отправлении правосудия, зависит от государства. Именно государство обеспечивает реализацию данного права посредством создания необходимых правовых условий для участия граждан в отправлении правосудия; в-третьих, будучи одним из основных политических прав, право граждан на участие в отправлении правосудия взаимодействует не только с другими правами данной категории, но и с правами и свободами, входящими в группу личных и социально-экономических прав, выступающих в качестве юридической предпосылки, формы и гарантией реализации данного права.

7. Реализация права – это претворение юридических норм в жизнь путем правомерного поведения субъектов общественных отношений. Право граждан на участие в отправлении правосудия реализуется через четыре основных формы – использование, исполнение, соблюдение и применение права. В свою очередь реализация прав и свобод может выражаться в форме фактического правообладания, пользования, распоряжения ими или в защите, восстановлении прав в случае их нарушения. Указанные аспекты и формируют содержание юридического процесса претворения в жизнь конкретных прав человека. Иными словами, чтобы пользоваться правами, необходимо не только по закону, но и фактически обладать ими. Для фактического же обладания правами должен быть задействован механизм, элементами которого являются законодательная регламентация содержания конкретных прав человека; гарантированность его прав и свобод; условия ограничения прав человека;

ответственность за нарушения прав человека; защита прав человека.

8. Праву граждан на участие в отправлении правосудия, как субъективному праву, характерны как общие (политические, экономические, социальные, идеологические), так и специальные (юридические) гарантии. В совокупности они способствуют реализации права граждан на участие в отправлении правосудия на практике. На основе анализа действующего законодательства страны можно утверждать, что юридические гарантии реализации указанного права имеют конституционно-правовое и отраслевое закрепление. Конституционно-правовые гарантии права граждан на участие в отправлении правосудия – это закрепленные в Конституции Республики Таджикистан положения, определяющие средства и условия, реализации этого права граждан. Отраслевые же гарантии реализации анализируемого нами права прописаны в Конституционном законе Республики Таджикистан «О судах Республики Таджикистан», Уголовно-процессуальном кодексе, Законе Республики Таджикистан «О третейских судах» и Положении о народных заседателях, утвержденном Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.06.2002 г. № 685, и подразделяются они на государственные гарантии, обеспечивающие участие граждан в отправлении правосудия, и гарантии деятельности при осуществлении правосудия.

9. Право граждан на участие в отправлении правосудия, будучи специфическим правом человека, имеет строго определенные пределы реализации, а именно оно ограничивается публичными интересами, правами других граждан, установленными запретами. Анализ требований, закрепленных в международном и национальном законодательстве, даёт основание утверждать, что право граждан на участие в отправлении правосудия может ограничиваться. Так правовая регламентация ограничений имеет место только в Конституции и законах страны, т.е. ограничения не должны вводиться подзаконными актами; определение пределов ограничений, связанных с уважением прав и репутации других лиц; ограничения, обусловленные необходимостью защиты ценностей государства и общества (в частности, это охрана государственной безопасности, общественного порядка, здоровья или нравственности).

10. Охрана и защита права граждан на участие в отправлении правосудия, в законодательстве Республики Таджикистан не нашли своего должного закрепления. В связи с этим, считаем, что данный вопрос должен быть решен на законодательном уровне. Для этого в Конституционный закон Республике Таджикистан «О судах Республики Таджикистан» должны быть включены положения, которые регулируют вопросы обес-

печения мер безопасности, правовой и социальной защиты народных заседателей, применяемых при наличии угрозы посягательства на жизнь, здоровье и имущество указанных лиц в связи с их служебной деятельностью.

Сформулирован нами в работе и ряд практических предложений по совершенствованию конституционно-правового закрепления данного права:

11. Право граждан на участие в отправлении правосудия следует выделить в качестве самостоятельного права, как это сделано в Российской Федерации. Предлагаем дополнить ст. 27 Конституции республики положением следующего содержания; «Граждане Республики Таджикистан имеют право участвовать в отправлении правосудия», а в ст. 88 Конституции ввести положение о том, что «в предусмотренных законом случаях и порядке граждане Республики Таджикистан имеют право участвовать в судебном разбирательстве в качестве народных заседателей».

12. В силу того, что Положение о народных заседателях, утверждённое Постановлением Маджлисиномаюндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.06.2002г., № 685, устарело, а также на основе анализа практики правового закрепления участия граждан в отправлении правосудия в зарубежных странах, предлагаем включить в Конституционный закон Республики Таджикистан «О судах Республики Таджикистан» отдельную главу, в которой нужно определить порядок избрания, полномочия, круг дел, размер оплаты труда, гарантии и льготы народных заседателей при осуществлении правосудия.

Все это, позволит обеспечить правильное понимание, единообразное толкование и реализацию данного права через категорию «субъективное право человека», а не через призму правового принципа деятельности судебной власти. Таким образом, право на участие граждан в отправлении правосудия приобрело бы конституционный характер, что в свою очередь укрепило бы конституционные политико-правовые основы государства.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что оно дополняет теоретико-исторические и конституционно-правовые знания о праве граждан на участие в отправлении правосудия, в частности, как формы реализации народовластия, месте данного права в системе прав и свобод человека и порядке его реализации в Таджикистане.

Выводы, которые сформулированы в работе, способствуют развитию общей теории права в целом, и конституционного права в частности. Они дополняют знания о правовой регламентации и реализации права граждан на участие в отправлении правосудия и содействуют дальнейшему изучению проблемы на отраслевом уровне.

Приведенные в диссертации рекомендации и выводы можно использовать в учебном процессе в вузах при изучении таких предметов, как

«Теория государства и права», «Конституционное право» и «Права человека». Равным образом они могут быть использованы в процессе разработки учебных и учебно-методических пособий и материалов по названным курсам.

Личный вклад соискателя в правовую науку определяется тем, что научные результаты исследования, включая теоретические выводы, заключение, основные положения, выносимые на защиту, а также практические рекомендации, получены, аргументированы и сформулированы автором лично.

Апробация результатов диссертационного исследования. Диссертация была подготовлена на кафедре теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики и была рекомендована к защите на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета. Положения диссертации докладывались также на ежегодно проводимых традиционных конференциях профессорско-преподавательского состава юридического факультета и на республиканских и международных конференциях, в частности на научно-практической конференции Худжандского государственного университета (ХГУ) им. академика Б. Гафурова, посвященной 25-летию национального единства (Худжанд 27 марта 2017 г.); а также конференции, посвященной исторической XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан (Худжанд, 12 декабря 2016 г.); на международной научно-практической конференции Таджикского государственного университета права бизнеса и политики на тему: «Сотрудничество Республики Таджикистан и Российской Федерации в новых условиях мирового развития» (Худжанд, 31 мая 2016 г.); на научно-практической конференции, посвященной празднованию дня прав человека, на тему: «Особенности участие граждан в отправлении правосудия в периоде действия мусульманского права на территории дореволюционного Таджикистана» - Душанбе, 7 декабря 2020 года и на ежегодных апрельских конференциях ХГУ и Таджикского государственного университета права бизнеса и политики (ТГУ ПБП), на научно-теоретических семинарах кафедры теории государства и права юридического факультета ТГУ ПБП.

Опубликование результатов диссертации. Результаты данного исследования нашли свое отражение в 15-ти научных публикациях автора, в том числе в 8-ми статьях, опубликованных в изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан.

Некоторые положения диссертационного исследования были использованы при проведении лекционных и практических занятий по та-

ким дисциплинам, как «Теория государства и права», «Права человека», «Конституционное право», для студентов юридического факультета Таджикского университета права, бизнеса и политики.

Структура и объем работы обусловлены целями и задачами диссертации, состоящей из введения, двух глав, включающих шесть параграфов, заключения и списка использованных источников и литературы.

Общий объем работы - 184 с.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновываются актуальность исследования, его связь с приоритетными научными направлениями, рассматривается степень научной разработанности темы, определяются объект и предмет, цель и задачи диссертационной работы, раскрываются методология и методика, нормативная правовая база, теоретическая и эмпирическая основы диссертации, ее научная новизна, формулируются основные положения, выносимые на защиту, имеющие концептуально-теоретическое и концептуально-практическое значение, указывается теоретическая и практическая значимость результатов исследования, приводятся сведения об апробации полученных результатов, а также информация о структуре и объеме диссертации.

В главе первой диссертации **«Общетеоретические основы права граждан на участие в отправлении правосудия»** диссертант исследует вопросы, связанные с понятием и сущностью права граждан на участие в отправлении правосудия и как формы реализации народовластия и элемент политической системы государства.

В первом параграфе первой главы **«Понятие и сущность права граждан на участие в отправлении правосудия»** диссертант отмечает, что Конституция Республики Таджикистан закрепляет основные принципы правосудия, к которым относятся равенство всех перед законом и судом, неотчуждаемость прав и свобод человека и принадлежность их каждому от рождения. Эти и другие положения Конституции формируют соответствующие требования к действующему законодательству, практике его применения и к качеству правосудия. Таким образом, по мнению автора, правосудие является одной из важнейших конституционных категорий, определяющей порядок защиты основных прав и свобод человека, интересов общества и государства.

Далее исследуя вопрос об участии граждан в отправлении правосудия в отечественной и зарубежной юридической литературе, диссертант приходит к выводу, что оно рассматривается в двух аспектах – широком и узком. В широком смысле, под участием граждан в отправлении правосудия

дия понимают их опосредованное участие в указанном процессе. Опосредованное участие может иметь различные формы. Пример такого рода участия граждан – избрание главы государства, в полномочия которого входит представление кандидатур на высшие судебные должности и назначение судей низших судов. Тем самым, население, избрав главу государства, делегирует ему полномочия, связанные с осуществлением правосудия, не участвуя при этом в непосредственном отправлении правосудия. В узком же смысле, участие граждан в отправлении правосудия подразумевает непосредственное их участие в данном процессе, т.е. население принимает непосредственное участие в решении по судебным делам.

Диссертант подчеркивает, что право граждан на участие в отправлении правосудия призвано выполнять ряд основополагающих функций и задач. Во-первых, оно представляет собой реальную возможность каждого гражданина участвовать в деятельности судебной власти. Во-вторых, рассматривать и разрешать различные социальные конфликты, принимать государственно-властные решения. В-третьих, оно даёт возможность оказывать влияние на судебную власть, как ветвь государственной власти, на принимаемые решения. В-четвертых, его можно определить и как форму контроля за деятельностью судебной власти.

Исходя из этого, автор под конституционным правом граждан на участие в отправлении правосудия понимает предоставленную и гарантированную государством и закрепленную в его Конституции, обязательную для органов государственной власти, возможность гражданина в установленных законом формах и порядке участвовать в осуществлении важнейшего вида государственной деятельности, направленной на рассмотрение и разрешение социальных конфликтов, связанных с действительным или предполагаемым нарушением норм права.

Во-втором параграфе первой главы **«Участие граждан в отправлении правосудия как форма реализации народовластия и элемент политической системы государства»** диссертант исследует вопрос участия граждан в отправлении правосудия как атрибут реализации народовластия. По мнению автора, народовластие и народный суверенитет, будучи признаны социальными и правовыми приоритетами современного таджикского государства и общества, находят свое отражение в концепции суверенной демократии, которая обладает значительным потенциалом, позволяющим увязать национальные интересы страны и потребность нашего государства быть включенным в мировые глобализационные процессы. Статья 6 Конституции Республики Таджикистан провозглашает народ Таджикистана не только в качестве источника власти, но и в качестве носителя суверенитета, т.е. признание Таджикистана в качестве демократического государства, закрепленное в Конституции Республике Таджикистан 1994

г., прежде всего, основывается на признании народа единственным источником государственной власти. Причем суверенитет народа реализуется в двух формах - представительной и непосредственной демократии.

Исследуя данную проблематику, автор указывает, что если вести речь об участии народа в отправлении правосудия в форме представительной демократии, то оно таковым не является, хотя некоторые элементы, присущие представительной демократии (в частности, выборность) мы можем наблюдать. Непосредственно представительная демократия реализуется через систему органов народного представительства, включающей в себя коллегиальные представительные учреждения и единоначальные органы (должности) государственной власти или местного самоуправления, а опосредованно она реализуется и в форме участия народа в отправлении правосудия.

Вторая форма реализации народного суверенитета осуществляется непосредственно. Конституционное право граждан на участие в отправлении правосудия можно отнести к одному из основных политических прав. Объем правового регулирования, нормы, закрепляющие право граждан на участие в отправлении правосудия, выходят за рамки обычного субъективного права. Право на участие в отправлении правосудия является не столько субъективным правом, входящим в систему политических прав и свобод, сколько основополагающим принципом взаимоотношений между демократическим государством и его гражданами.

Право граждан на участие в отправлении правосудия, предусмотренное в Конституции Республики Таджикистан, выражается в следующих формах:

- в учреждении тех форм суда, которые предусматривают участие представителей народа в качестве непрофессиональных судей. Представительство самых широких социальных слоев и групп в процессе осуществления правосудия делает суд демократическим учреждением, создает условия для отправления правосудия на началах гласности, равноправия сторон;

- осуществление контроля за деятельностью судебной власти.

Следовательно, участие граждан в отправлении правосудия является одной из форм непосредственной демократии. Участие граждан в отправлении правосудия - это форма реализации народовластия, возможность принятия государственных решений, участие в осуществлении важнейшего вида государственной власти - судебной. Кроме того, участие граждан в отправлении правосудия - это важнейший принцип политической системы общества.

Во второй главе диссертации **«Становление и развитие права граждан на участие в отправлении правосудия в Таджикистане и зарубежных**

странах» диссертант исследует основные этапы становления и развития института участия граждан в отправлении правосудия в зарубежных странах, а также зарождение и формы участия народа в осуществлении правосудия в досоветском и советском Таджикистане.

В первом параграфе второй главы **«Основные этапы становления и развития института участия граждан в отправлении правосудия в зарубежных странах»** автор изучает исторические предпосылки формирования данного института в зарубежных странах. В частности, диссертант отмечает, что создание в различные эпохи, судов с участием народного элемента было направлено на попытку внедрения в общество элементов справедливости. При этом, данный институт сыграл важную роль в формировании современных представлений о построении государственности и роли народа в данном процессе.

В результате исследования исторических предпосылок формирования права на участие в отправлении правосудия, автор пришел к следующим выводам: – во-первых, возникновение и становление института участия граждан в отправлении правосудия в Европе имеет долгую историю. Его первые зачатки можно обнаружить как в Древней Греции (суды гелиза), так и в Древнем Риме. Во-вторых, современная классическая система судов присяжных, как форма участия народа в отправлении правосудия возникла в XII веке в Англии и вплоть до периода буржуазных революций подвергалась определенным изменениям. В-третьих, английская модель суда присяжных послужила прототипом создания судов с участием народного элемента во Франции и Германии, однако в силу объективных и субъективных причин либо была трансформирована, либо от нее было принято отказаться вообще. В результате во Франции были созданы суды ассизов, а в Германии суды шеффенов.

Во-втором параграфе второй главы **«Зарождение и формы участия народа в осуществлении правосудия в историческом Таджикистане»** диссертант отмечает, что исторический подход к анализу содержания права участия человека в осуществлении правосудия позволяет говорить о том, что правосудие всегда было и остается вечной проблемой исторического, социально-культурного развития человечества, оно постоянно находилась в сфере внимания политической, правовой, и философской мысли. На основе изучения трудов отечественных авторов, диссертант приходит к выводу, что осуществление правосудия в общем и участие в нем граждан как составной его элемент является одним из первых прав человека, которое получило официальное признание и регулированию которого уделялось особое внимание. При этом, следует отметить, что в возникновении и эволюции данного права заметную роль сыграли политико-правовые взгляды и идеи таджикского народа.

При исследовании вопроса об эволюции права граждан на участие в отправлении правосудия в историческом Таджикистане важное значение имеет определение периодизации. В данном вопросе существуют ряд особенностей, которые отмечаются отечественными учеными и заключается оно в том, что эволюцию представлений о правах человека в историческом Таджикистане можно проследить в двух направлениях: закрепление в религиозных нормах и в правовых актах различных государств, существовавших на данной территории.

Эволюцию права граждан на участие в отправлении правосудия в историческом Таджикистане можно проследить по предлагаемой нами периодизации: – досоветский период, советский период и период независимости.

Диссертант указывает, что в досоветском периоде следует выделить три этапа - зороастрийский, исламский и этап нахождения под протекторатом Российской империи. Каждый из указанных этапов имел свои особенности, при регулировании вопроса об участии населения в осуществлении правосудия. Так, анализ становления и развития зороастрийского периода государственности показывает, что данный период внес ощутимый вклад в развитие института судопроизводства. Судя по историческим и религиозно – правовым памятникам таджикские правители и народ к суду и правосудию относились с особым уважением, этот орган имел большое значение в обществе и занимал существенное место в системе государственных органов с древних времён. По мнению автора, именно в указанный период развития судопроизводства были сформулированы фундаментальные основания непосредственного участия личности в осуществлении правосудия, результатом которого стала защита прав и законных интересов личности.

Второй этап связан с распространением на территории исторического Таджикистана ислама. Завоевав данные территории, арабы начали внедрять новые способы управления завоеванными территориями. Это касалось и осуществления судопроизводства. На мусульманском Востоке эпохи Средневековья, на доктринальном правовом уровне были нормативно обоснованы и установлены фундаментальные принципы правосудия: независимость правосудной деятельности казия – мусульманского судьи, равное правовое положение сторон судебной тяжбы, наличие высокой профессиональной этики казия, профессиональная ответственность каждого отдельного участника судебного процесса и др. Все это свидетельствует о достаточно высоком уровне развития теории правосудия, научных представлений и нормативных конструкций о механизмах обеспечения подлинной судебной справедливости.

Коренные изменения в деятельности судебных органов произошли

в период вхождения территорий Таджикистана в состав Российской империи. Данный период выделен автором, как третий этап развития права граждан на участие в отправлении правосудия. Начиная с этого периода и до совершения Октябрьской революции, мусульманское право на территории Таджикистана приобретает статус подчиненной системы права, т.е. основное место в регулировании общественных отношений занимала имперская система права, в том числе и в вопросе осуществления судопроизводства.

В третьей главе второй главы «**Формирование права граждан на участие в отправлении правосудия в советском Таджикистане**» диссертант отмечает, что важный этап развития института участия граждан в отправлении правосудия в Таджикистане связан с вхождением его в состав Союза ССР, сначала как автономной, а затем и союзной республики.

На основе изучения исторических источников, диссертант указывает, что впервые институт народных заседателей конституционно был закреплён в Конституции СССР 1936 г. и соответственно в Конституциях союзных республик, в том числе и Таджикской ССР от 1937 г. а дальнейшее закрепление произошло в Законе СССР «О судостроительстве СССР, союзных и автономных республик». Но основной прорыв в развитии судопроизводства и на этом основании расширение участия граждан в судебном процессе произошел с утверждением 25 декабря 1958 г. Верховным Советом СССР Основ законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик, Положения о военных трибуналах и других законодательных актов. Принятие названных правовых актов было связано с решением VI сессии Верховного Совета СССР IV созыва (1957 г.) «Об отнесении к ведению союзных республик законодательства об устройстве судов союзных республик, принятии гражданского, уголовного и процессуальных кодексов».

Согласно этим законодательным актам, в Закон о судостроительстве Таджикской ССР был внесён ряд новых положений, которые легли в основу принятия самостоятельных законодательных актов. Например, в республике было принято Положение о выборах районных (городских) народных судов Таджикской ССР (от 4 ноября 1960 г.), в котором были установлены новые требования и порядок выборов районных и городских судов и народных заседателей, а также основания и порядок участия граждан в осуществлении судопроизводства.²⁴

В дальнейшем система судов в СССР неоднократно реформирована-

---

²⁴Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. – 1960. – №24; Положение о выборах (городских) народных судов Таджикской ССР. – Душанбе, 1965.

лась, были приняты в большом количестве законы, регулирующие деятельность судов, как на уровне республик, так и на уровне Союза. В процессе реформирования изменялись требования, которые предъявлялись к судьям и народным заседателям.

Диссертант отмечает, что в советский период основной особенностью статуса народного заседателя являлось, то что народный заседатель обладал такими же правами, как и профессиональный судья. Рассматривая дела в составе судебной коллегии, народные заседатели обладали равными правами в отправлении правосудия с председателем суда, рассматривающего дело. Проведенный анализ формирования советского института общественных судов и народных заседателей приводит автора к выводу, что участие общественности в целом и участие граждан в судопроизводстве как народных заседателей и просто как членов советского общества обеспечивались советским законодательством и правовой политикой того периода. Народные заседатели, помимо своего прямого назначения и функции обеспечения коллегиальности в рассмотрении дел, также исполняли демократическую функцию участия народа в отправлении правосудия по судебным делам.

Глава третья «Право граждан на участие в отправлении правосудия в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан» посвящена конституционно-правовой регламентации права граждан на участие в отправлении правосудия в Республике Таджикистан, его месте в системе основных прав человека и гражданина, а также определению механизма реализации данного права.

В первом параграфе третьей главы **«Конституционно-правовая регламентация права граждан на участие в отправлении правосудия в Республике Таджикистан»** диссертант изучает, конституционные основы регламентации права граждан на участие в отправлении правосудия в Таджикистане. Так, автором указывается, что конституционно-правовой регламентации прав и свобод человека и гражданина, а также формированию новой модели построения государственной власти выразителем которой в частности является и право на участие граждан в отправлении правосудия в Республике Таджикистан уделяется особое внимание. Анализ отечественной и зарубежной литературы позволяет сделать вывод, что конституционно-правовая регламентация права на участие в отправлении правосудия имеет трехступенчатую регламентацию:

- В Конституции Республики Таджикистан;
- В международно-правовых документах в области прав человека, признанные Республикой Таджикистан;
- В отраслевом законодательстве.

Далее диссертант указывает, что конституционная регламентация

права граждан на участие в отправлении правосудия в Таджикистане имеет ряд характерных особенностей. Первой из этих особенностей является то, что вопросы конституционной регламентации права на участие граждан в отправлении правосудия в Таджикистане носят обобщающий характер, т.е. раскрывается посредством конституционного положения об участии граждан в управлении делами государства. На сегодняшний день исследуемое нами право в Конституции РТ носит производный характер и является «подразумеваемым», поскольку не закреплено в Конституции напрямую. Конституционная регламентация права на участие граждан в отправлении правосудия выводится из содержания ряд статей Конституции Таджикистана, в частности статьи 6, 14, 19, 27, 84 и 88 Конституции.

Проведенный анализ норм международного права, в контексте закрепления права граждан на участии в отправлении правосудия, позволяет сделать следующие выводы: - право граждан на участии в отправлении правосудия реализуется через общее понятие «участие граждан в управлении делами государства»; специализированные международные документы участие граждан в отправлении правосудия рассматривают в контексте ликвидации дискриминации во всех ее формах и обеспечения равноправия каждого человека перед законом; в некоторых международных документах данное право применительно к отдельным категориям населения закрепляется в косвенной форме.

Участие граждан в отправлении правосудия на законодательном уровне устанавливается в двух формах: – как народные заседатели при рассмотрении уголовных дел по особо тяжким преступлениям и в порядке организации третейских судов.

В результате проведенного исследования автор предлагает и ряд практических предложений, в частности, выделить право граждан на участие в отправлении правосудия в качестве самостоятельного права, по аналогии с тем что применено в Российской Федерации, т.е. в нашем случае дополнить статью 27 Конституции положением следующего содержания – «Граждане Республики Таджикистан имеют право участвовать в отправлении правосудия», а также в статье 88 Конституции предусмотреть положение о том, что «в предусмотренных законом случаях и порядке граждане Республики Таджикистан имеют право участвовать в судебном разбирательстве в качестве народных заседателей». Также, в силу того, что Положение о народных заседателях утверждённое Постановлением Маджлисиномаюндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.06.2002г. № 685 устарело, а также на основе анализа практики правового закрепления участия граждан в отправлении правосудия в зарубежных странах, предлагаем включить отдельную главу в конституционный закон Республики Таджикистан «О судах Республики Таджикистан», в которой

определить порядок избрания, полномочия, круг дел, оплату труда, гарантии и льготы народных заседателей при осуществлении правосудия.

По мнению диссертанта, это позволит обеспечить правильное понимание, единообразное толкование и реализацию данного права через категорию «субъективное право человека», а не через призму правового принципа деятельности судебной власти. Таким образом, право на участие граждан в отправлении правосудия приобрело бы конституционный характер, что, в свою очередь, дополнило бы конституционные политико-правовые основы государства.

Во втором параграфе третьей главы «**Право граждан на участие в отправлении правосудия в системе основных прав человека и гражданина**» диссертант исследует место данного права в системе прав и свобод человека и гражданина в Таджикистане. В частности, автор отмечает, что в системе прав и свобод человека и гражданина права граждан на участие в отправлении правосудия выступает в качестве политического права человека. Свою позицию, диссертант обосновывает на основе следующих положений. Во-первых, право на участие в отправлении правосудия является составным элементом политических основ конституционного строя и является ключевым условием для формирования полноценного института народовластия. Во-вторых, круг взаимоотношений, связанных с реализацией права на участие в отправлении правосудия, зависит от государства. Именно государство обеспечивает реализацию данного права посредством создания необходимых правовых условий для участия граждан в отправлении правосудия. В-третьих, для реализации права на участие в отправлении правосудия необходимо наличие дополнительных требований (иметь безупречную репутацию, наличие специальной дееспособности и ряд других условий).

Будучи одним из основных политических прав, право граждан на участие в отправлении правосудия взаимодействует не только с другими правами данной категории, но также с правами и свободами, входящими в группу личных и социально-экономических прав, выступающих в качестве юридической предпосылки, формы и гарантии реализации данного права. В рамках проведенного исследования, диссертантом была определена взаимосвязь права граждан на участие в управлении государством со следующими правами - право на судебную защиту, право на участие в управлении делами государства, избирательные права граждан и доступа к государственной службе, право на объединение, права на предпринимательскую деятельность, право на труд, и право на образования.

На основе проведенного анализа, автор пришел к выводу, что взаимосвязь данного права с рассмотренными конституционными правами проявляется в трех аспектах. Во-первых, ряд из перечисленных прав чело-

века выступают в качестве юридической предпосылки реализации данного права (право на образование, право на объединение, право на предпринимательскую деятельность, избирательные права). Во-вторых, могут выступать в качестве формы реализации данного права (право на труд, право на участие в управлении делами государств). В-третьих, как гарантийный механизм реализации данного права (право на судебную защиту, право на собрания). Взаимодействие в указанных аспектах позволяет реализовывать в полной мере права граждан на участие в отправлении правосудия, предоставляя личности возможность активно принимать участие в процессе отправления правосудия и тем самым принимать участие в делах государства.

В третьем параграфе третьей главы **«Понятие и содержание механизма реализации конституционного права граждан на участие в отправлении правосудия в Республике Таджикистан»** диссертант исследует вопросы реализации права граждан на участие в отправлении правосудия в Таджикистане. В частности, автор отмечает, что право граждан на участие в отправлении правосудия реализуется в таких формах, как использование, исполнение, соблюдение, применение. Например, такая форма, как использование, в контексте права граждан на участие в отправлении правосудия означает, что любой гражданин, который отвечает требованиям законодательства страны, может быть избран в качестве народного заседателя. Став народным заседателем, лицо начинает исполнять свой гражданский долг. Участвуя в рассмотрении дела, по существу, народный заседатель применяет нормы права. Когда лицо избирается в качестве народного заседателя или третейского судьи, должны быть соблюдены все соответствующие требования.

Далее диссертант указывает, что основными элементами механизма реализации права граждан на участие в отправлении правосудия выступают: законодательная регламентация содержания конкретных прав человека; гарантированность его прав и свобод; ограничение прав; ответственность за нарушение прав человека; защита этих прав. Гарантии прав человека подразделяются на две группы – общие и специальные. К общим гарантиям относятся политические, экономическо-социальные, идеологические, а к специальным – юридические гарантии.

Как показывает анализ конституционно-правовых положений в качестве политических гарантий права граждан на участие в отправлении правосудия выступают следующие положения Конституции Республики Таджикистан: формирование и функционирование правового и демократического государства (ст. 1), народовластие (ст. 6), разделение властей (ст. 9), верховенство закона (ст. 17), независимость судебной власти (ст.84). Данные положения Конституции определяют основные политико-

правовые направления организации и функционирования государства, участия народа в этом процессе, а также закладывают правовые основы для стабильного развития государства и общества, в котором приоритет отдаётся обеспечению и защите прав и свобод человека.

Социально-экономические гарантии предусмотрены в статьях 12 и 32 Конституции, которые устанавливают экономические основы государства, через установление рыночных отношений, развития предпринимательства и защиты всех форм собственности. Эти основы позволяют формировать в государстве необходимый инвестиционный ого климат в стране, осуществлять поддержку конкуренции и свободный доступ к рынку и т. д. Достижение всех этих целей невозможно без формирования эффективных рычагов защиты экономических отношений, одним из которых и является участие граждан в отправлении правосудия.

Идеологические гарантии права граждан на участие в отправлении правосудия выражаются в светском характере государства (ст. 1); свободе слова (ст. 30); государственной охране культурных и духовных ценностей; (ст. 40); запрете на создание чрезвычайных судов (ст.84). Важным идеологической гарантией выступает и требование заключающаяся в том, что народными заседателями может быть лицо, не допустивший порочащих его поступков.

Для права граждан на участие в отправлении правосудия, основополагающее значение имеют юридические гарантии, посредством которых, непосредственно обеспечивается процесс реализации данного права. В науке конституционного права общепризнанным является деление юридических гарантий на конституционно-правовые и отраслевые гарантии.

В результате анализа положений Конституции, мы пришли к выводу, что конституционно-правовые гарантии права граждан на участие в отправлении правосудия – это закрепленные в Конституции Республики Таджикистан положения, определяющие средства и условия, посредством которых осуществляется реализация права граждан на участие в отправлении правосудия.

В качестве общих конституционных гарантий права граждан на участие в отправлении правосудия выступают: - признание права граждан на участие в отправлении правосудия как высшей ценности, обязанность государства признавать, соблюдать и защищать ее (ст. 5); признание народа единственным источником государственной власти (ст. 6); разделение властей на законодательную, исполнительную и судебную власть (ст.9); прямое действие конституционных положений (ст. 10); регулирование и охрана права граждан на участие в отправлении правосудия Конституцией, законами, признанными государством

международно-правовыми актами (ч. 1 ст. 14); непосредственное осуществление права граждан на участие в отправлении правосудия (ч. 2 ст. 14); возможность ограничения данного права только в целях, предусмотренных Конституцией (ч. 3 ст. 14).

В качестве специальных гарантий права граждан на участие в отправлении правосудия выступают такие конституционные положения, как: равенство перед законом и судом (ст.17); независимость суда и учреждение его только в соответствии с законом (ч.1 ст.19); обеспечение тайны переписки, телефонных переговоров, и иных сообщений, за исключением случаев, предусмотренных законом (ст.23); возможность ознакомления с документами и получение информации (ст.25); участвовать в установленных законом собраниях (ст.29); осуществление судебной власти от имени государства только судом и судьями (ч.1. ст.84); защита прав и свобод человека и гражданина, интересов государства, организаций, учреждений, законности и справедливости посредством судебной власти. (ч.2 ст.84).

Вторую группу юридических гарантий права граждан на участие в отправлении правосудия образуют отраслевые гарантии. Суть данных гарантий заключается в том, что они конкретизируют конституционные положения относительно конкретного права в отраслевом законодательстве страны. Положения Конституции Республике Таджикистан регулирующие вопросы связанные с реализацией права граждан на участие в отправлении правосудия находят свое непосредственную конкретизацию в нормах действующего законодательства. Основные отраслевые гарантии данного права прописаны в Конституционном законе Республике Таджикистан «О судах Республике Таджикистан», Уголовно-процессуальном кодексе, Законе Республики Таджикистан «О третейских судах». Из содержания приведенных норм, можно заключить, что отраслевые гарантии права граждан на участия в отправлении правосудия регулируют два направления реализации данного права, во-первых, гарантии, обеспечивающие участие граждан в отправлении правосудия и во-вторых, гарантии деятельности при осуществлении правосудия.

Далее диссертант отмечает, что право граждан на участие в отправлении правосудия, будучи специфическим правом человека, имеет строго определенные пределы реализации, а именно оно ограничивается публичными интересами, правами других граждан, установленными запретами. Если говорить об общих правовых основаниях ограничения прав человека, они содержатся в ч.3 ст. 14 Конституции Республики Таджикистан, об этом говорится также в соответствующих международно-правовых акта, в частности в Международном пакте о

гражданских и политических правах (ст. 19). Ограничения могут диктоваться только законами. Подзаконные акты в данном случае не имеют никакой силы. Между тем в Таджикистане, если вопрос об участии граждан в отправлении правосудия в качестве третейских судей регулируется соответствующим законом, то участие в качестве народных заседателей регулируется Положением о народных заседателях, т.е. подзаконным актом. Поэтому это требует более четкого законодательного решения.

Также автор на основе проведенного исследования указывает, что в законодательстве Республики Таджикистан не нашел своего должно закрепления и вопрос об охране и защите права граждан на участие в отправлении правосудия. Так, в ст. 9 Конституционного закона Республики Таджикистан «О судах в Республике Таджикистан» указывается, что «судьи, члены их семей и их имущество находятся под особой защитой государства». Что же касается народных заседателей, то об их защите и охране в законодательстве ничего не говорится. Исходя из этого, диссертант считает, что данный вопрос должен быть решен на законодательном уровне и в этой связи предлагает внести в Конституционный закон Республики Таджикистан «О судах в Республике Таджикистан» отдельную главу, в которую должны быть включены положения, регулирующие вопросы обеспечения мер безопасности, правовой и социальной защиты народных заседателей.

В заключении автором изложены основные теоретические положения и выводы, разработанные на базе проведенного диссертационного исследования. В частности, автор отмечает, что вопросы участия граждан в отправлении правосудия в юридической литературе рассматриваются в широком и узком аспектах. В широком смысле, под участием граждан в отправлении правосудия понимают их опосредованное участие в указанном процессе. В узком же смысле, участие граждан в отправлении правосудия подразумевает непосредственное их участие в данном процессе, т.е. население принимает непосредственное участие в решении по судебным делам. [5-А]

Далее автор отмечает, что данное право в Конституции Республики Таджикистан, выражается в следующих формах:

- в учреждении тех форм суда, которые предусматривают участие представителей народа в качестве непрофессиональных судей.
- осуществление контроля за деятельностью судебной власти.

Диссертант отмечает, что создание в различные эпохи, судов с участием народного элемента было направлено на попытку внедрения в общество элементов справедливости. Его первые зачатки можно обнаружить как в Древней Греции (суды гелиза), так и в Древнем Риме. Современная

классическая система судов присяжных, как форма участия народа в отправлении правосудия возникла в XII веке в Англии и вплоть до периода буржуазных революций подвергалась определенным изменениям. В третьих, английская модель суда присяжных послужила прототипом создания судов с участием народного элемента во Франции и Германии, однако в силу объективных и субъективных причин либо была трансформирована, либо от нее было принято отказаться вообще. В результате во Франции были созданы суды ассизов, а в Германии суды шеффенов.

Эволюцию права граждан на участие в отправлении правосудия в историческом Таджикистане можно проследить по предлагаемой автором периодизации: – досоветский период, советский период и период независимости. [14-А]

Участие граждан в отправлении правосудия на законодательном уровне устанавливается в двух формах: как народные заседатели при рассмотрении уголовных дел по особо тяжким преступлениям и в порядке организации третейских судов.

Диссертант указывает, что в системе прав и свобод человека и гражданина право граждан на участие в отправлении правосудия выступает в качестве политического права человека.

Далее автор отмечает, что основными элементами механизма реализации права граждан на участие в отправлении правосудия выступают: законодательная регламентация содержания конкретных прав человека; гарантированность его прав и свобод; ограничение прав; ответственность за нарушение прав человека; защита этих прав. [9-А].

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ДИССЕРТАЦИИ ОТРАЖЕНЫ В СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ АВТОРА:

1. Статьи, опубликованные в рецензируемых научных журналах, входящих в перечень Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан

[1-А] Обидова, М. Н. Принципи конституцсионии дахлнопазирии шахсият дар низоми принципҳои адолати судӣ [Текст] / Обидова М. Н. // Паёми донишгоҳи мили Тоҷикистон. – Душанбе. 2017. Қисми 1 № 2/4. – С. 262-265.

[2-А] Обидова, М. Н. Масъалаҳои амалишавии ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ [Текст] / М. Н. Обидова // Ахбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. – 2017. – №4 (1). – С. 192-196.

[3-А] Обидов, Д.С., Обидова, М.Н. Некоторые вопросы формирования и теоретической сущности учения маликитской школы права о судебной власти и правосудия (историко – правовое исследование) [Текст] / Д.С. Обидов, М.Н. Обидова // Научно – теоретический журнал «Вестник ТГУПБП». – Худжанд. – 2018. – № 3 (76). – С. 99-108.

[4-А] Обидова, М. Н. К вопросу о совершенствовании правового механизма участия граждан в осуществлении правосудия в Республики Таджикистан [Текст] / М.Н. Обидова // Вестник Университета, Российско–Таджикский (славянский) университет. – Душанбе – 2018. – №3 (63). – С.35-41.

[5-А] Обидова, М. Н. Понятие и принципы правосудия [Текст] / М.Н. Обидова // Труды академии МВД Республики Таджикистан (научный журнал). – Душанбе – 2019. – №2 (42). – С. 111-116.

[6-А] Обидова, М.Н. Роль судебной медиации как метод альтернативного разрешения конфликтов [Текст] / М.Н. Обидова // Правовая жизнь. Научно-информационный журнал. Душанбе. – 2020. – №2 (30). – С. 146-152.

[7-А] Диноршоев А.М., Обидова М. Н. Конституционная регламентация права граждан на участие в отправлении правосудия в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев, М.Н. Обидова // Правовая жизнь. Научно-информационный журнал. Душанбе. – 2020. – №2 (30). – С. 76-83.

[8-А] Азиззода У. А., Обидова М. Н. К вопросу формирования права граждан на участие в отправлении правосудия в правовых нормах Зороастрийского периода [Текст] / У.А. Азиззода, М.Н. Обидова // Вестник

2. Статьи, опубликованные в иных журналах и сборниках:

[9-А] Обидова, М.Н. Қоидаҳои мурофиавии дастрасии шаҳрвандон ба адолати судӣ [Текст] / М. Н. Обидова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2016. – № 3-4 (19-20). – С.77-84.

[10-А] Обидова, М.Н. Баррасии масъалаҳои дастрас кардани адолати судӣ ба шаҳрвандон / Раҳоварди олимони ҷавон [Текст] / М. Н. Обидова // Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. – Хучанд. 2017 – С. 188 – 194.

[11-А] Обидова, М. Н. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ ва масолиҳҳои амалишавии он [Текст] / М. Н. Обидова / Маърифати ҳуқуқ – омили тарбия ва таҳкими оила, ҷомеа, ҷавонон // Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. – Хучанд – 2017. – С.97-104.

[12-А] Обидова М.Н. Доир ба маъсалаи дастрасии ёрии ҳуқуқии ройгон ба шаҳрвандон [Текст] / М. Н. Обидова / Ҷавонон ва масъалаҳои муосири ҷомеа (Маҷмуаи конференсияи илмию амалии олимони ҷавон, аспирантон, унвонҷуён ва магистрантони ДДҲБСТ, Хучанд, 18 майи 2017). С. 69-77.

[13-А] Обидова, М. Н. Некоторые теоретико-правовые вопросы роли общественных объединений в доступе граждан к правосудию в Республике Таджикистан [Текст] / М.Н. Обидова // Сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ – муаррифгари фарҳанги миллӣ, (бахши ҳуқуқшиносӣ ва сиёсатшиносӣ), (Маводи конференсияи илмӣ-амалии олимони муҳаққиқони ҷавон, магистрантон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ – муаррифгари фарҳанги миллӣ» бахшида ба Соли рушди сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ, Хучанд, 3-5 майи соли 2018). С. 38-42.

[14-А] Азиззода, У.А., Обидова, М.Н. Исторические предпосылки формирования института правосудия в досоветском Таджикистане [Текст] / У.А. Азиззода, М.Н. Обидова // Государствоведение и права человека. Душанбе. – 2019. – №3 (15). – С. 15-21.

[15-А] Азиззода У.А., Обидова М.Н. Особенности участие граждан в отправлении правосудия в периоде действия мусульманского права на территории дореволюционного Таджикистана. [Текст] / У.А. Азиззода, М.Н. Обидова // Теоретические вопросы реализации прав человека в Республике Таджикистан. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной празднованию дню прав человека 7 декабря 2020 года. Душанбе, 2020 – С. 248 – 255.

**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА СИЁСАТИ
ТОҶИКИСТОН**

УДК: 342.4(575.3)

ББК: 67.99(2)01

О – 15

Бо ҳуқуқи дастнавис

ОБИДОВА МАНИЖА НАСРУЛЛОЕВНА

**ҲУҚУҚИ ШАҲРВАНДОН БА ИШТИРОК ДАР АМАЛӢ ГАР-
ДИДАНИ АДОЛАТИ СУДӢ: ТАҲҚИҚОТИ НАЗАРИЯВӢ-
ҲУҚУҚӢ ВА КОНСТИТУТСИОНӢ-ҲУҚУҚӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои
ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисосҳои 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва
давлат; таърихи таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ;

12.00.02 – Ҳуқуқи конститутсионӣ; муҳофизати судии конститутсионӣ;
ҳуқуқи мунитсипалӣ (илмҳои ҳуқуқшиносӣ)

Душанбе-2021

Диссертатсия дар кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон иҷро шудааст.

- Роҳбари илмӣ:** Азиззода Убайдулло Абдулло – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
- Мушовири илмӣ:** Диноршоҳ Азиз Мусо - доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири кафедраи ҳуқуқи конституционии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
- Муқаррирони расмӣ:** Бобочонзода Исрофил Ҳусейн – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, мудири шуъбаи масоили назариявии давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
- Юсуфзода Акмал Ҳотам – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи фанҳои давлатӣ-ҳуқуқии Академияи Вазорати қорҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон
- Муассисаи тақриздиханда:** «Донишгоҳи Славянии Россия ва Тоҷикистон» (ш. Душанбе)

Ҳимояи диссертатсия «08» июни соли 2021, соати 14:00 дар чаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-002-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, толори Шӯрои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносӣ) баргузур мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tnu.tj ва дар китобхонаи марказии ДМТ (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Автореферат «___» _____ соли 2021 фиристода шуд.

**И. в. котиби илмӣ Шӯрои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор**

Ғаюров Ш.К.

САРСУХАН

Мубрамии мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ. Инкишофи давлатдории муосири Тоҷикистон дар заминаи устувори ҳуқуқӣ, ки тавассути нишондодҳои Конститутсияи соли 1994 гузошта шуда аст, ба амал бароварда мешавад. Маҳз санади мазкур барои ташаккули давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ дар Тоҷикистон заминаи мусоид ба вучуд овард. Тавре як қатор муҳаққиқони ватанӣ қайд менамоянд, маҳз дар Конститутсияи кишвар халқи тоҷик мақсадҳои худ – ташкили давлати мустақил, ҳифзи манфиатҳо ва арзишҳои миллӣ, мероси таърихӣ фарҳангӣ ва ташаккули ҳокимияти конститусиониро ба таври возеҳ эълон намуд.

Дар моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароте мустаҳкам гардидааст, ки тибқи он ҳуқуқ ва озодиҳои инсон арзиши олии эълон шудаанд. Уҳдадорӣ эътироф, риоя ва ҳифзи ин ҳуқуқу озодиҳо ба зиммаи давлат вогузор гаштаанд. Уҳдадорӣ таъмини арзишҳои дар боло зикргардидаро давлат тавассути як қатор воситаҳои давлатӣ-ҳуқуқӣ, ки яке аз муҳимтаринашон ҳокимияти судӣ мебошад, амалӣ менамояд. Дар давлати ҳуқуқбунёд ҳокимияти судӣ асоси воқеии давлатдорӣ ва институте мебошад, ки ваҳдати иҷтимоӣ, тартиботи ҳуқуқӣ ва суботи оромиро дар кишвар таъмин менамояд. Аз ҷониби дигар, шартҳои фаъолияти демократии ҳокимияти судӣ принсипҳои дар конститутсия мустаҳкамшудаи адолати судӣ, аз ҷумла ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ мебошанд.

Ба ин масъала, инчунин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавҷуҳ зоҳир карда, дар воҳурӣ бо кормандони мақомоти Прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд намуда буданд: «Эъмори ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд, ки кишвари мо дар ин самт бо қадамҳои устувор пеш рафта истодааст, қабл аз ҳама, ташаккули шохаҳои мустақили ҳокимият ва ниҳодҳои давлатии мутобиқ ба принсипҳои демократии давлатдориро тақозо менамояд»²⁵. Бинобар ин, тақмили фаъолияти мақомоти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба таври фаъол дар инкишофи минбаъдаи низомии судии кишвар мусоидат намуда, дар навбати аввал, иштироки шаҳрвандонро дар амалӣ гардидани адолати судӣ таъмин намояд.

Бо ин мақсад дар Тоҷикистон сар карда аз соли 2007 чор Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ²⁶ амалӣ карда шуд. Дар хусуси аҳамияти ислоҳотҳои гуза-

---

²⁵ Барномаи Президенти ҶТ дар воҳурӣ бо кормандони мақомоти Прокуратура аз 13 марти соли 2018: [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 15.08.2018 с.)

²⁶ Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2019-2021. Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 апрели соли 2019, №1242 тасдиқ шудааст. // Адлия: Маҳзани

ронидашуда ҳанӯз дар соли 2014 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии ҷунин таъкид намуда буданд: «Бо мақсади рушди низоми судии кишвар, баланд бардоштани сатҳи касбии судяҳо, нақш ва мавқеи суд дар таъмини воқеии ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон, манфиатҳои қонунии ташкилоту муассисаҳо, сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқии онҳо, ҳоло барномаи нави ислоҳоти судиву ҳуқуқӣ барои се соли оянда таҳия шуда истодааст. Зарур аст, ки барномаи зикршуда то охири соли ҷорӣ ба Президенти кишвар пешниҳод карда шавад»²⁷.

Ҳадафҳои асосии сиёсати судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии кишвар барои солҳои 2018-2028 (Фармони Президенти ҚТ аз 6-уми феврالی соли 2018) ва Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2019-2021 (Фармони Президенти ҚТ аз 19-уми апрели соли 2019) мустақкам шудаанд. Дар ҳуҷҷатҳои мазкур самтҳои асосии инкишофи низоми судии кишвар ва ҷораҳо доир ба амалисозии онҳо дарҷ гардидаанд. Мақсади асосии ислоҳоти судӣ аз тақмили сохтор ва таҳкими фаъолияти судҳо ҷиҳати ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилотҳо, қонуниятгу адолат, назорати иҷрои саривақтии санадҳои судӣ, баланд бардоштани сифат ва самаранокии кори судҳо, беҳтар намудани вазъи иҷтимоии судяҳо ва кормандони дастгоҳи судҳо, инчунин тақмили қонунгузорӣ дар ин самт иборат мебошад. Вале масъалаи дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкам намудани принсипи дастрасии иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ мубрам боқӣ мемонад, ки ин як навъ ифодаи возеҳи ташаккули давлати демократӣ дар Тоҷикистон, ташкили механизми самараноки Ҳимояи ҳуқуқ, озоли ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон мебошад.

Набояд фаромӯш кард, ки иштироки шаҳрвандон дар амалисозии адолати судӣ яке аз шаклҳои амалисозии ҳуқуқҳои халқ дар идоракунии давлат ва тасдиқи тағйиротҳои сифатӣ мебошад, ки дар давлати демокративу ҳуқуқбунёд ба амал меоянд.

Аммо дар ҷумҳури то кунун стратегияи умумии тақмили иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ таҳия нашудааст. Дар илми ҳуқуқи ватанӣ бошад, таҳқиқотҳои дахлдори ҳуқуқӣ дар ин соҳа, ки ба ошкоркунӣ ва таҳлили шаклҳои иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ бахшида шуда бошанд, мавҷуд нестанд ва ин омилҳо аз мубрамияти кори диссертатсионии мазкур шаҳодат медиҳанд. Проблемаҳои дар он гузошташуда ва ҳалгардида ҳам барои назарияи ҳуқуқ ва ҳам барои амалияи судии Тоҷики-

---

марказ. иттилооти ҳуқуқии ҚТ. Версияи 6.0. // Вазорати адлияи ҚТ. – Душанбе, 2017. – Дискҳои электронӣ (CD – ROM).

²⁷ Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 апрели соли 2014. Маводи электронӣ: [Матн]. – Речаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 15.08.2014 с).

стон муҳим мебошанд. Масъалаи иштироки шахрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ аз лиҳози илмӣ-назариявӣ ва амалӣ аҳамияти калон дорад ва интиҳоби мавзӯи диссертационӣ низ ба гуфтаҳои боло вобастагӣ дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Алоқамандии кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ.

Таҳқиқоти диссертационии мазкур дар доираи амалисозии нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон «Институтҳои муосири ҳуқуқӣ ва афкори сиёсии ҳуқуқӣ дар ташаккулиҳои ҷомеаи демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ барои солҳои 2015-2020» иҷро гардидааст.

Дарачаи таҳқиқи илмӣ мавзӯ. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон проблемаҳои ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун мавзӯи таҳқиқоти илмӣ махсуси комплекси назариявӣ, таърихӣ ва ҳуқуқӣ-конституцсионӣ қарор нагирифтаанд. Баъзе ҷанбаҳои мавзӯи мазкур аз ҷониби олимони ватанӣ, ба монанди Ф.М. Абдулхонов,²⁸ У.А. Азиззода²⁹, З. Ализода³⁰, И.Б. Буризода³¹, Х.М. Гафуров³², А.М. Диноршоев³³, Ҷ.М. Зоир³⁴, А.И. Имомов³⁵, И.К. Миралиев³⁶, Э.С. Насриддинзода³⁷, Р.С. Одиназода³⁸, Д.С.

---

²⁸ Абдулхонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Душанбе, 2011. – 190 с.

²⁹ Азизов У.А. Конституционные основы судебно-правовой политики в Республике Таджикистан // Судебная правовая политика в России и зарубежных странах: коллективная монография. – СПб, 2019. – С.435-439.

³⁰ Ализода З. Защита прав и свобод человека посредством органа Уполномоченного по правам человека / З. Ализода // Развитие судебного права, уголовного права и правоохранительной деятельности в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2015. – С. 80-89.

³¹ Буриев И.Б. Институты таджикской государственности: теория и практика / Отв. редакторы: академик Тахиров Ф.Т., проф. Чиркин В.Е. – Душанбе: Дониш, 2016. – 360 с.

³² Гафуров Х. М. Судебная система Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. – Душанбе, 2007. – 186 с.

³³ Диноршоев А.М. Права человека в истории общественной мысли. – Душанбе, 2013. – 200 с.; Он же. Классификация прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в РТ. – Душанбе, 2013. – 140 с.; Диноршоев А.М., Сафаров Б.А. Формирование прав человека в Таджикистане: история и современность. – Волгоград, 2014. – 295 с.

³⁴ Зоиров Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ). – СПб.: Реноме, 2014. – 287 с.

³⁵ Имомов А.И. Вазъи ҳуқуқи инсон ва шахрванд, ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои асосӣ – Душанбе: Оффсет Империя, 2013. – 224 с.

³⁶ Миралиев И.К. Права человека в условиях формирования правового государства в Республике Таджикистан: Дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2014. – 258 с.

³⁷ Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе, 2008. – 196 с.

Раҳмон³⁹, Р.Ш. Сотиволдиев⁴⁰, Б.А. Сафарзода⁴¹, Н.Д. Табаров⁴², Ф.Т. Тоҳиров⁴³, А. Тошев⁴⁴, А.Ф. Холиқзода⁴⁵, К.Н. Холиқов⁴⁶, И.Р. Шодиев⁴⁷ ва дигарон баррасӣ шудаанд.

Масалан, Ф.М.Абдуллонов, А.У. Азиззода, И.Б. Буриев, Р.С. Одиназода, Р.Ш. Сативолдиев, Н.Д. Табаров, Ф.Т. Тоҳиров, А.Ф. Холиқзода ва И.Р. Шодиев афкори ҳуқуқӣ ва сиёсии халқи тоҷикро мавриди омӯзиш қарор дода, қайд намудаанд, ки мутафаккирони машҳури Шарқи Наздик ва Миёна ба мафҳумҳои адолат ва баробарӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир мекарданд. Ба андешаи онҳо, категорияҳои адолат ва баробарӣ хангоми ҳалли баҳсо дар давлатҳои мухталифи Шарқ нақши муҳим бозидаанд. Инчунин дар таҳқиқотҳои илмии худ муаллифони зикршуда низоми ҳуқуқии зардуштӣ ва исломро дар самти масъалаи амали гардидани адолати судӣ ба таври муфассал баррасӣ намудаанд. Масъалаҳои ташаққули ҳокимияти судӣ дар давраи протекторатаи Россия ва замони амали давлат ва ҳуқуқи шӯравӣ бошад, ба таври муфассал аз ҷониби Х.М. Гафуров, И.Р. Шодиев ва Н.Д. Табаров таҳқиқ гардидаанд.

Дар таҳқиқоти илмии А.И. Имомов, Ҷ.М. Зоир, И.Қ. Миралиев ва Ф.Т. Тоҳиров диққати асосӣ ба таҳлили масъалаҳои ташаққули давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ дар Тоҷикистон, ошкор ва асоснок намудани даврони таърихӣ ташаққул ва инкишофи давлатдорӣ ва низоми ҳуқуқии миллии тоҷикон дода мешавад. Аз ҷониби А.И. Имомов бошад, масъалаҳои танзими конституционии ҳуқуқҳои инсон ва ташаққули институти давлатдорӣ тоҷикон муфассал баррасӣ гардидааст. Б.А. Сафарзода ва Д.С. Раҳмон дар қорҳои илмии худ ҷанбаҳои мухталифи ташаққули концепсияҳои ҳуқуқи инсон ва механизмҳои амалисозии онҳоро дар шароити Тоҷикистони таърихӣ ва

---

³⁸ Одинаев Р.С. Формирование и развитие института маэалим в досоветском Таджикистане: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рамазон Сафарович Одинаев. – Душанбе, 2012. – 174 с.

³⁹ Сафаров Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры. – Душанбе, 2014. – 228 с.

⁴⁰ Сатывалдиев Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока. – Душанбе, 1999. – 195 с.

⁴¹ Сафаров Б.А., Ойев Х.О. Механизмҳои ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2013. – 256 с.

⁴² Табаров Н.Д. Институт военного судьи в досоветском Таджикистане (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 193 с.

⁴³ Таҳиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2009. – 369 с.

⁴⁴ Тошев А.М. Эволюция правового статуса личности в Республике Таджикистан: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2014. – 276 с.

⁴⁵ Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. – Душанбе, 2005. – 488 с.

⁴⁶ Холиқов К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. – М., 2009. – 272 с.

⁴⁷ Шодиев И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2009. – 176 с.

муосир таҳлил намудаанд. Дар монографияҳои илмии А.М. Диноршоев, И.И. Саидов, С.М. Салоҳидинова ва Ҷ. Саъдизода, ки ба масъалаҳои алоҳидаи ҳуқуқи инсон бахшида шудаанд, алаҳқусус ҷанбаҳои муҳталифи ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба таври амиқ омӯхта шудаанд. Масъалаҳои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон мавзӯи таҳқиқоти илмии Э.С. Насриддинзода ва Ҷ. Саъдизодаро ташкил менамоянд.

Тавре маълум гардид, дар илми ҳуқуқшиносии Тоҷикистон таҳқиқоти комплексии масъалаҳои ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ва танзими назариявӣ-ҳуқуқӣ ва конститусионӣ-ҳуқуқӣ он то ҳанӯз мавзӯи комплексӣ монографияи ягон муҳаққиқ нагардидааст. Аз ин рӯ, рисолаи диссертатсионии мазкур кӯшиши аввалини омӯзиши проблемаи гузошташуда ва таҳқиқи он дар алоқамандӣ бо масъалаҳои гуногунҷанбаи пайванд бо масъалаи мазкурро ташкил медиҳад ва он метавонад фазои холии илмиро то андозае ҷузур гардонад.

Асосҳои назариявӣ диссертатсия. Дар таҳқиқоти худ мо ба осори олимони ватанӣ ва хориҷӣ таъя намудаем, ки ба ҷанбаҳои муҳталифи таърихӣ, назариявӣ ва ҳуқуқӣ-конститусионӣ ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дахл доранд. Муқаррароти асосии таҳқиқот бо назардошти ақидаҳои ва концепсияҳои дахлдори чунин олимони ҳуқуқшиносии ватанӣ ва хориҷӣ, ба монанди Ф.М. Абдулхонов, С.А. Авакян, А.С. Автономов, У.А. Азиззода, З. Ализода, Н.С. Бондар, И.Б. Буризода, Н.В. Витрук, Л.Д. Воеводин, Х.М. Гафуров, А.М. Диноршоев, В.Д. Зоркин, А.И. Имомов, В.А. Карташкин, Е.И. Козлова, А.И. Ковлер, О.Е. Кутафин, Е.А. Лукашева, В.О. Лучин, Зоир Ҷ.М. Мачидзода, И.Қ. Миралиев, Э.С. Насриддинзода, Р.С. Одиназода, С.А. Раҷабов, Ф.М. Рудинский, А.Х. Саидов, Б.А. Сафарзода, Л.Р. Сюкияйнен, Н.Д. Табаров, Ф.Т.Тоҳириров, Б.Н. Топорнин, В.А. Туманов, Г.И. Тункин, А.Ф. Холиқзода, В.Е. Чиркин, В.А. Четвернин, И.Р. Шодиев, Б.С. Эбзеев, Л.М. Энтин ва дигарон ифода ёфтаанд.

Объекти таҳқиқоти диссертатсиониро заминаҳои таърихӣ ташаккули ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун шакли амалисозии ҳокимияти халқ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар ҷараёни танзими ҳуқуқӣ ва амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ ба вуҷуд меоянд, ташкил менамояд.

Предмети таҳқиқоти диссертатсиониро таҳқиқи сарчашмаҳои таърихӣ, ки барои ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ асос гузоштаанд, меъёрҳои қонунгузории амалкунандае, ки ба амалисозии ҳуқуқи конститусионӣ шаҳрвандон барои иштирок намудан дар амалӣ гардидани адолати судӣ асоси ҳуқуқӣ гузоштаанд

ва муносибатҳои дар алоқамандӣ ба он ба вучуд омадаро танзим менамоянд, омӯзиши таҷрибаи ташаккулёфтаи ҳуқуқӣ-давлатии таъмини ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, омӯзиши наشريёти илмӣ, қарорҳои судӣ ва таҷрибаи судӣ аз рӯи масъалаи таҳқиқшаванда ташкил менамоянд.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти рисолаи диссертатсионии мазкур аз омӯзиши комплекси танзими назариявӣ-таърихӣ ва ҳуқуқӣ-конститусионии ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, ошкор намудан ва таҳлили проблемаҳои назариявӣ ва амалии ҳуқуқҳои конститусионии шаҳрвандон дар ин самт иборат мебошад.

Барои ноил шудан ба мақсади умумии гузошташуда вазифаҳои зерини нисбатан мушаххаси таҳқиқот муайян гардидаанд, ки ғояву ҷанбаҳои асосии онро иникос мекунанд:

- таҳқиқи назариявии мафҳум, моҳият ва мазмуни ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ;
- муайян намудани хусусиятҳои хоси принциби ҳокимияти халқ, ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ;
- омӯзиши таърихи ташаккул ва инкишофи институти иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ;
- таҳлили муқаррароти ҳуқуқӣ-конститусионӣ ва ҳуқуқӣ-байналмилалӣ ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ;
- муайян кардани мавқеи ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар низоми ҳуқуқ ва озодихоӣ конститусионии инсон ва шаҳрванд;
- гузаронидани таҳқиқи комплекси механизми амалисозии ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ ва муайян намудани шаклҳои амалисозии он.

Асоси методологии таҳқиқотро усулҳои умумиилмӣ (диалектикӣ, ниҳомнокӣ, таҳлил ва синтез ва ғ.) ва махсуси илмӣ (расмӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ, омӯрӣ ва ғ.) ташкил медиҳанд. Бо ёрии онҳо таҳлили меъёрҳои ҳуқуқӣ, тафсир ва таснифи онҳо анҷом дода шудааст. Усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ хангоми муқоиса кардани конститутсияҳои кишварҳои хориҷӣ истифода гардидааст.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он ҷиҳат меёбад, ки дар қисми илмӣ мазкур аввалин маротиба қўшиши таҳқиқоти комплекси мафҳум ва мазмуни ҳуқуқи конститусионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, аз ҷумла аз рӯи масъалаҳои, ки ба шаклҳои ҳуқуқии

амалисозии он дахл доранд, анҷом дода шудааст. Дар кори мазкур пешниҳодҳои хусусияти умуминазариявӣ ва амалидошта доир ба тақмили тартиб ва тарзҳои амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ манзур гардидаанд.

Навгони таҳқиқоти диссертатсионӣ дар муқаррароти асосии зерин, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, зоҳир мегардад:

1. Ҳуқуқи шаҳрвандонро ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ метавон ҳамчун имконияти аз тарафи давлат пешниҳод ва кафолатдодашудае фаҳмид, ки дар Конститутсия мустаҳкам гардидаанд ва барои мақомоти давлатӣ хусусияти ҳатмӣ дошта, ба шаҳрвандон дар шакл ва тартиби муқарраркардаи қонун имконияти иштирок карданро дар амалӣ гардидани яке аз муҳимтарин шакли фаъолияти давлат, ки ба баррасӣ ва ҳалли низоҳҳои иҷтимоӣ аз вайроншавии воқеи ва ё эҳтимолии меъёрҳои ҳуқуқ бармеоянд, донист.

Тавре, ки таҳлили қонунгузори нишон медиҳад, ҳуқуқи мазкур дар Тоҷикистон дар шакли иштироки машваратчиёни халқӣ ҳангоми баррасии категорияҳои муайяни парвандаҳои ҷиноятӣ дар судҳои салоҳияти умумӣ ва ҳангоми ташкили судҳои ҳақамӣ амалӣ карда мешавад.

2. Ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ яке аз ҳуқуқҳои асосии сиёсӣ мебошад, вале зимнан ҳаҷми танзими ҳуқуқӣ ва меъёрҳои, ки ҳуқуқи мазкурро мустаҳкам мекунанд, аз доираи ҳуқуқҳои субъективии муқаррарӣ берун мебарояд. Ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ начандон ҳуқуқи субъективии ба низоми ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ шомилшаванда мебошад, чандон ки принсипи бунёдии муносибатҳои байниҳамдигарии байни давлати демократӣ ва шаҳрвандони он мебошад. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, дар шаклҳои зерин ифода меёбад:

– дар таъсиси шаклҳои суде, ки ба сифати судяҳои ғайрикасбӣ иштироки намоёндагони халқро пешбинӣ менамоянд. Намоёндагии табақаҳо ва гурӯҳҳои васеи иҷтимоӣ дар чараёни амалисозии адолати судӣ, судро ҳамчун муассисаи демократӣ муаррифӣ намуда, барои амалӣ гардидани адолати судӣ дар асосҳои ошкорбаёнӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо шароит муҳаё месозад;

– амалисозии назорат аз болои фаъолияти ҳокимияти судӣ.

Аз ин лиҳоз, хулоса баровардан мумкин аст, ки иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ – шакли амалисозии ҳокимияти халқ, имконияти қабули қарорҳои давлатӣ, иштирок дар амалӣ сохтани намуди муҳимтарини ҳокимияти давлатӣ – ҳокимияти судӣ мебошад. Ғайр аз он, иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ принсипи муҳимтарини низоми

сиёсии чомеа мебошад, ки қисми таркибии низоми сиёсии давлатро ташкил намуда, ба инкишофи ҳокимияти халқ алоқаманд мебошад.

3. Дар давраҳои мухталифи таърихӣ ташкили судҳо бо ҳузури доираи васеи халқ қўшиши дар ҷамъият мустақкам намудани унсурҳои адолатро дошт. Ташаккул ва инкишофи институти мазкур нишон медиҳад, ки он заминаро барои инкишофи минбаъдаи ҷаҳонбинии муосир оид ба ташкили давлатдорӣ ва нақши халқ дар ҷараёни мустақкам намудани адолати судӣ бозидоаст. Дар натиҷаи таҳқиқоти заминаҳои таърихии ташаккул ва инкишофи ҳуқуқ ба иштирок дар амалии гардидани адолати судӣ мо ба чунин хулоса омадем: яқум, бавучудой ва ташаккулёбии институти иштироки шаҳрвандон дар амалии гардидани адолати судӣ дар Аврупо таърихи дуру дароз дорад. Ибтидои онро метавон ҳам дар Юнони Қадим (судҳои гелиа) ва ҳам дар Рими Қадим пайдо намуд. Дуҷум, низоми анъанавии судҳои ҳақамии муосир ҳамчун шакли иштироки халқ дар амалии гардидани адолати судӣ дар асри XII дар Англия ба вучуд омада, то давраи инқилобҳои буржуазӣ ба тағйироти муайян дучор гардидааст. Сеҷум, намунаи англисии суди ҳақамӣ дар Фаронса ва Олмон ҳамчун тимсоли ташкили судҳо бо унсурҳои халқӣ хизмат намудааст, аммо бо назардошти омилҳои объективӣ ва субъективӣ ё шакли худро дигар карданд ва ё аз онҳо тамоман даст кашиданд. Дар натиҷа, дар Фаронса судҳои ассизҳо ва дар Олмон бошад, судҳои шеффенҳо ташкил карда шуданд.

4. Дар заминаи омӯзиши таҳаввулот ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар идоракунии давлат давраҳои зерини инкишофи ҳуқуқи мазкур пешниҳод карда мешаванд: давраи тошӯравӣ, шӯравӣ ва давраи истиқлолият. Зимнан, давраи тошӯравӣ давраи зардуштӣ, яъне замони ҳукмронии сулолаи шохигарии Ҳахоманишиҳо ва Сосониён, давраи ислом – замони ҳукмронии Сомониён ва ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба империяи Россия ва давраи тахти протекторати империяи Россия қарор доштанро дар бар мегирад.

Диссертант қайд менамояд, ки дар давраи тошӯравӣ бояд се марҳилаи ҷудо карда шаванд – зардуштӣ, ислом ва марҳилаи зерини протекторати империяи Россия қарор доштан. Ҳар яке аз марҳилаҳои зикршуда дар ҳалли масъалаи иштироки аҳолии дар амалии гардидани адолати судӣ хусусиятҳои хоси худро дошт.

5. Танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқи иштирок дар амалии гардидани адолати судӣ танзими сезинагиро соҳиб аст: дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон; дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқҳои инсон, ки аз тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф шудаанд ва дар қонунгузори соҳавӣ. Танзими конститутсионии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалии гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон як қатор хусусиятҳои хос дорад. Яқум, масъалаҳои танзими конститутсионии

ҳуқуқ ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон хусусияти умумӣ дорад, яъне тавассути муқаррароти конститусионӣ оид ба иштироки шаҳрвандон дар идоракунии корҳои давлатӣ кушода мешавад. Айни замон ин ҳуқуқи мазкур дар Конститутсия хусусияти маҳсулӣ дорад ва аз мазмуни дигар муқаррарот «бармеояд», чунки дар Конститутсия он бевосита мустақкам нагардидааст. Танзими конститусионии ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ аз мазмуни як қатор моддаҳо, алаҳқусус моддаҳои 6, 14, 19, 27, 84 ва 88 бармеояд. Таҳлили меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки вобаста ба ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ гузаронида шуда буд, имконияти баровардани чунин хулосаҳоро медиҳад: ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарорни адолати судӣ тавассути мафҳуми умумии «иштироки шаҳрвандон дар идоракунии корҳои давлатӣ» амалӣ карда мешавад; санадҳои маҳсусгардонидашудаи байналмилалӣ ҳуқуқи шаҳрвандонро ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар заминаи барҳам додани таъбиз дар ҳама шаклҳои он ва таъмини баробарҳуқуқии ҳар як инсон дар назди қонун баррасӣ мекунад; дар баъзе санадҳои байналмилалӣ ин ҳуқуқ нисбати категорияҳои алоҳидани аҳоли дар шакли бавосита мустақкам мегардад. Иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар сатҳи қонунгузорӣ дар ду шакл муқаррар карда мешавад: 1) ҳамчун машваратчиёни халқӣ ҳангоми баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ оид ба ҷиноятҳои маҳсусан вазнин ва 2) бо тартиби ташкили судҳои ҳақамӣ.

6. Барои кушодани мазмуни ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун ҳуқуқи субъективии инсон муайян намудани мавқеъ ва алоқамандии он дар низоми дигар ҳуқуқ ва озодиҳои конститусионии инсон аҳамияти муҳим дорад. Ин самти проблемаи мазкурро таҳлил намуда, мо ба чунин хулоса омадем: яқум, дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба сифати ҳуқуқи сиёсии инсон баромад мекунад. Ин ба он иртибот дорад, ки ҳуқуқи мазкур унсуре таркибии асосҳои сиёсии сохти конститусионӣ ҳисобида мешавад ва барои ташаккули институти муқаммалӣ ҳокимияти халқ шартӣ асосӣ мебошад; дуоҷум, доираи муносибатҳое, ки бо амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ алоқаманд мебошанд, аз давлат вобастагӣ дорад. Маҳз давлат амалисозии ҳуқуқи мазкурро тавассути ташкили шароитҳои зарурии ҳуқуқӣ барои иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ таъмин менамояд; сеюм, ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои асосии сиёсӣ, ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ на танҳо бо дигар ҳуқуқҳои ин категория, балки инчунин бо ҳуқуқ ва озодиҳои ба гурӯҳи ҳуқуқҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ дохилшаванда, ки

ба сифати заминаи ҳуқуқӣ, шаклҳо ва кафолатҳои амалисозии ин ҳуқуқ баромад мекунад, яқҷоя амал мекунад.

7. Амалисозии ҳуқуқ – ин дар ҳаёт татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ бо роҳи рафтори ҳуқуқии субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ тавассути чор шакли асосӣ – истифода, иҷро, риоя ва татбиқи ҳуқуқ амалӣ карда мешавад. Дар навбати худ, амалисозии ҳуқуқ ва озодихо дар шакли соҳибҳуқуқӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ амалии онҳо, инчунин барқарорсозии ҳуқуқҳо дар сурати вайрон гардидани онҳо ифода ёфта метавонад. Ҷанбаҳои зикршуда мазмуни ҷараёни ҳуқуқии дар ҳаёт татбиқ намудани ҳуқуқҳои мушаххаси инсонро ташкил медиҳанд. Ба иборати дигар, барои истифода бурдани ҳуқуқҳо бояд онҳоро натаанҳо аз рӯи қонун, балки инчунин амалан (воқеан) соҳиб шуд. Барои амалан соҳиб шудани ҳуқуқҳо бошад, бояд механизме ба қор бурда шавад, ки унсурҳои он – танзими қонунгузории мазмуни ҳуқуқҳои мушаххаси инсон; кафолатнокии ҳуқуқ ва озодихои он; шартҳои маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон; ҷавобгарӣ барои вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон ҳимояи ҳуқуқҳои инсон бошанд.

8. Ба ҳуқуқи шахрванд оид ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун ҳуқуқи субъективӣ ҳам кафолатҳои умумӣ (сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, мафкуравӣ) ва ҳам кафолатҳои махсус (ҳуқуқӣ) хос мебошанд. Дар яқҷоягӣ онҳо дар амалисозии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар таҷриба мусоидат менамоянд. Дар асоси таҳлили қонунгузории амалкунандаи кишвар қайд кардан мумкин аст, ки кафолатҳои ҳуқуқии амалисозии ҳуқуқи мазкур таҳкими ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ва соҳавиро соҳиб мебошад. Кафолатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ – ин муқаррароти дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақкамшуда мебошанд, ки воситаҳо ва шартҳои амалисозии ин ҳуқуқро аз тарафи шахрвандон муайян менамоянд. Кафолатҳои соҳавии амалисозии ҳуқуқи баррасишаванда бошад, дар Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Кодекси муқофавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» ва Низомнома дар бораи машваратчиёни халқӣ, ки бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15.05.с.1997, №426 тасдиқ шудааст, дарҷ гардидаанд ва онҳо ба кафолатҳои давлатӣ, ки иштироки шахрвандонро дар амалӣ гардидани адолати судӣ таъмин менамоянд ва кафолатҳои фаъолият ҳангоми амалисозии адолати судӣ тақсим мешаванд.

9. Ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун ҳуқуқи махсуси инсон ҳудудҳои қатъиян муайяни амалисозӣ до-

рад, аниқтараш он бо манфиатҳои оммавӣ, ҳуқуқҳои шаҳрвандон ва мамнуниятҳои муқарраршуда маҳдуд мегардад. Таҳлили талаботҳо, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузори милли мустақкам гардидаанд, асос медиҳад қайд намоем, ки ҳуқуқи шаҳрвандон дар амалгардидани адолати судӣ маҳдуд шуда метавонад. Ҳамин тавр, танзими ҳуқуқии маҳдудиятҳо танҳо дар Конститутсия ва қонунҳои кишвар ҷой дошта метавонад, яъне маҳдудиятҳо бо санадҳои зерқонунӣ ҷорӣ шуда наметавонанд; муайян намудани ҳудуди маҳдудиятҳо, ки бо эҳтимоми ҳуқуқ ва эътибори дигар шахсон алоқаманд мебошанд; маҳдудиятҳо, ки бо зарурати Ҳимояи арзишҳои давлат ва ҷамъият (алалҳусус, ин ҳифзи амнияти давлатӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, саломатӣ ва ё ахлоқ) алоқаманд мебошанд.

10. Ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври дахлдор мустақкам нашудааст. Дар робита ба ин, зарур мешуморем, ки масъалаи мазкур дар сатҳи қонунгузорӣ ҳал карда шаванд. Барои ин, ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» бояд муқаррароте ворид карда шавад, ки масъалаҳои таъмини ҷораҳои амнияти, ҳуқуқӣ ва Ҳимояи иҷтимоии машваратчиёни халқиро танзим намоянд ва ҳангоми таҳдиди таҷовуз ба ҳаёт, саломатӣ ва молу мулки шахсони ишорашуда дар робита ба фаъолияти хизмати онҳо татбиқ карда шаванд.

Дар доираи қори илмии мазкур инчунин як қатор пешниҳодҳои амалӣ доир ба тақмил додани танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии ин ҳуқуқ ифода ёфтаанд:

11. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ бояд ба сифати ҳуқуқи мустақил ҷудо карда шавад, тавре ки ин амал дар Федератсияи Россия анҷом шудааст. Пешниҳод менамоем, ки ба моддаи 27-и Конститутсияи ҷумҳурӣ муқаррарот бо мазмуни зерин илова карда шавад: «Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд дар алоқамандии адолати судӣ иштирок намоянд», ба моддаи 88 Конститутсия бошад, муқаррароти зерин илова карда шавад: «дар ҳолатҳо ва тартиби муқаррарнамудаи қонун шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд дар муфотиҳаи судӣ ба сифати машваратчиҳои халқӣ иштирок намоянд».

12. Бо назардошти он ки Низомнома дар бораи машваратчиёни халқӣ (Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15.05.с.1997, №426) қўҳна шудааст, инчунин дар асоси таҳлили таҷрибаи танзими ҳуқуқии иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар кишварҳои хориҷӣ, пешниҳод мекунем, ки ба Қонуни конститутсионии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шавад ва дар он тартиби интихоб, салоҳият, доираи парвандаҳо, андозаи музди меҳнат,

кафолатҳо ва имтиёзҳои машваратчиёни халқӣ ҳангоми амалисозии адолати судӣ муайян карда шаванд.

Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки фаҳмиши дуруст, тафсири яхела ва амалисозии ҳуқуқи мазкур на ба воситаи принсипи ҳуқуқии фаъолияти ҳокимияти судӣ, балки тавассути категорияи «ҳуқуқи субъективии инсон» таъмин карда шавад. Ҳамин тавр, ҳуқуқи иштироқи шахрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ хусусияти конститутсионӣ касб менамуд, ки дар навбати худ асосҳои ҳуқуқӣ-сиёсии конститутсионии давлатро мустаҳкам мегардонид.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки он донишҳои таърихӣ-назариявӣ ва ҳуқуқӣ-конститутсиониро дар хусуси ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, бахусус ҳамчун шакли амалисозии ҳокимияти халқ, мавқеи ин ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва тартиби амалисозии он дар Тоҷикистонро пурра менамояд.

Хулосаҳое, ки дар доираи таҳқиқоти мазкур ба даст омадаанд, ба инкишофи назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат дар маҷмӯъ ва ҳуқуқи конститутсионӣ мусоидат менамоянд. Онҳо донишхоро дар бораи танзими ҳуқуқӣ ва амалисозии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ пурра сохта, дар омӯзиши минбаъдаи проблемаи мазкур дар сатҳи соҳавӣ мусоидат мекунанд.

Тавсияҳо ва хулосаҳои дар рисола овардашударо дар чараёни таълим дар донишгоҳҳои олии ҳангоми омӯзиши чунин фанҳо, ба монанди «Назарияи давлат ва ҳуқуқ», «Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон» «Ҳуқуқи конститутсионӣ», «Ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқшиносии муқоисавӣ» истифода бурдан мумкин аст. Инчунин ба андозаи баробар онҳо дар чараёни таҳияи дастурҳои таълимӣ, таълимӣ-методӣ ва маводҳо аз рӯйи фанҳои зикршуда истифода шуда метавонанд.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои илмӣ таҳқиқот, аз ҷумла пешниҳодҳои назариявӣ, хулосаҳо, муқаррароти асосии ба Ҳимоя гузошташаванда, инчунин тавсияҳои амалӣ шахсан аз ҷониби муаллиф ба даст омадаанд, асоснок гардидаанд ва тасвирот ёфтаанд.

Тасдиқи натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Рисолаи илмӣ дар кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон омода гардида, дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба Ҳимоя тавсия дода шудааст. Муқаррароти рисола инчунин дар конференсияҳои ҳайати омӯзгорону-профессорони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, ки ҳамчун анъана ҳамасола гузаронида мешаванд ва дар конференсияҳои

ҷумхуриявӣ ва байналмилалӣ, алалхусус дар конфронси илмӣ-амалии Донишгоҳи давлатии Хучанд (ДДХ) ба номи академик Б. Ғафуров, ки ба муносибати 25-солагии ваҳдати миллӣ бахшида шуда буд (Хучанд 27 март соли 2017); инчунин конфронсе, ки ба сессияи таърихӣ XVI-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шуда буд (Хучанд, 12 декабри соли 2016); дар конфронси байналмилалӣ илмӣ-амалии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон дар мавзӯи: «Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия дар шароитҳои муосири рушди ҷаҳонӣ» (Хучанд, 31 майи соли 2016); дар конфронси илмӣ-амалӣ ба муносибати рӯзи таҷлили ҳуқуқи инсон дар мавзӯи: «Хусусиятҳои хоси иштироки шаҳрвандон дар амали гардидани адолати судӣ дар давраи амали ҳуқуқи мусулмонӣ дар қаламрави Тоҷикистони тоинкилобӣ» (Душанбе, 7 декабри соли 2020), дар конфронси апрелии ҳарсолаи ДДХ ва Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (ДДХБСТ) ва дар семинарҳои илмӣ-назариявии кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии ДДХБСТ дар шакли маъруза (баромад) пешниҳод карда шудаанд.

Интишори натиҷаҳои рисола. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар зиёда аз понздаҳ интишороти илмӣ муаллиф, аз ҷумла ҳашт мақола, ки дар маҷаллаҳои тавсияшавандии Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидаанд, инъикос ёфтаанд.

Баъзе муқарроти таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои лексионӣ ва амалӣ аз рӯи чунин ҷанҳон, ба монанди «Назарияи давлат ва ҳуқуқ», «Ҳуқуқи инсон» ва «Ҳуқуқи конституционӣ» барои донишҷӯёни факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон истифода бурда шудаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия аз мақсад ва вазифаҳои рисола вобастагӣ дошта, аз сарсухан, ду боб, шаш зербоб ва рӯйхати сарҷамма ва адабиёти истифодашуда иборат мебошад.

Ҳаҷми умумии рисола – 184 саҳ.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар **муқаддима** мубрамияти таҳқиқот, алоқамандии он бо самтҳои афзалиятноки илмӣ асоснок карда мешаванд, дараҷаи коркарди илмӣ мавзӯ баррасӣ мегардад, объект ва мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои кори диссертатсионӣ муайян карда мешавад, методология ва методика, заминаҳои меъёриро ҳуқуқӣ, асосҳои назариявӣ ва амалии рисола, нағзҳои илмӣ он ошкор мегардад, муқарроти асосӣ ба ҳимоя гузошташаванда, ки аҳамияти назариявӣ-фарзӣ ва амалӣ-фарзӣ доранд, ифода карда мешавад, аҳамияти назари-

явӣ ва амалии натиҷаҳои таҳқиқот кайд мегардад, маълумотҳои дар хусуси тасдиқи натиҷаҳои бадастомада, инчунин иттилоот дар хусуси сохтор ва ҳаҷми рисола пешбинӣ карда мешаванд.

Дар боби аввали диссертатсия «**Асосҳои умуминазариявии ҳуқуқи шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ**» диссертант масъалаҳои таҳқиқ менамояд, ки бо мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун шакли амалисозии ҳокимияти халқ ва унсурҳои низоми сиёсии давлат алоқаманд мебошанд.

Дар зербоби аввали боби якум «**Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ**» диссертант кайд менамояд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои асосии адолати судиро мустаҳкам менамояд, ки ба онҳо баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, бегонанашаванда будани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва ба ҳар кас аз лаҳзаи таваллуд тааллуқ доштани он мансуб мебошанд. Ин ва дигар муқаррароти Конститутсия талаботи дахлдорро нисбати қонунгузори амалкунанда, таҷрибаи татбиқи он ва нисбати сифати адолати судӣ ташаккул медиҳанд. Ҳамин тариқ, ба андешаи муаллиф, адолати судӣ яке аз категорияҳои муҳимтарини конститусионӣ мебошад, ки тартиби ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон, манфиатҳои ҷамъият ва давлатро муайян менамояд.

Инчунин диссертант масъалаи иштироки шаҳрвандонро дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ таҳқиқ намуда, ба хулоса меояд, ки он дар ду ҷанба – васеъ ва маҳдуд баррасӣ карда мешавад. Ба маънои васеъ, зеро мафҳуми иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ иштироки бавоситаи онҳо дар ҷараёни мазкур фаҳмида мешавад. Иштироки бавосита дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Мисоли чунин намууди иштироки шаҳрвандон – интихоби роҳбари давлат шуда метавонад, ки ба салоҳияти он пешбарии номзадҳо ба мансабҳои олии судӣ ва таъйини судьяҳои судҳои поёни дохил мешавад. Бо интихоб намудани роҳбари давлат аҳоли ба ӯ салоҳиятеро мебахшад, ки бо амалӣ гардидани адолати судӣ алоқаманд мебошад ва дар ин маврид дар амалӣ гардидани бевоситаи адолати судӣ иштирок намекунад. Ба маънои маҳдуд, иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ маънои иштироки бевоситаи онҳоро дар ҷараёни мазкур дорад, яъне аҳоли дар ҳалли масъалаҳо аз рӯйи парвандаҳои судӣ бевосита иштирок менамояд.

Диссертант тазаккур медиҳад, ки ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ барои иҷро намудани як қатор функсия ва вазифаҳои асосӣ таъйин шудааст. Якум, он дар худ имконияти воқеии ҳар як шаҳрвандро ба иштирок дар ҷараёни ҳокимияти судӣ ташкил медиҳад. Дуюм, баррасӣ ва ҳал намудани низомиҳои мухталифи иҷтимоӣ ва, қабул наму-

дани қарорҳои ҳокимиятӣ-давлатӣ. Сеюм, он имконият медиҳад, ки ба ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ ва ба қарорҳои қабулшаванда таъсир расонида шавад. Чорум, онро ҳамчун шакли назорат аз болои фаъолияти ҳокимияти судӣ муайян кардан мумкин аст.

Бо назардошти ин, муаллиф пешниҳод менамояд, ки тахти мафҳум ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судиро метавон ҳамчун имконияти аз тарафи давлат пешниҳод ва кафолатдодашудае фаҳмид, ки дар Конститутсия мустақкам гардидаанд ва барои мақомоти давлатӣ хусусияти ҳатмӣ дошта, ба шаҳрвандон дар шакл ва тартиби муқарраркардаи қонун имконияти иштирок карданро дар амалӣ гардидани яке аз муҳимтарин шакли фаъолияти давлат, ки ба баррасӣ ва ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ аз вайроншавии воқеа ва ё эҳтимолии меъёрҳои ҳуқуқ алоқаманд аст, донист.

Дар зербоби дуюми боби якум «**Иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун шакли амалисозии ҳокимияти халқ ва унсурҳои низоми сиёсии давлат**» диссертант масъалаи иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судиро ҳамчун хусусияти амалисозии ҳокимияти халқ таҳқиқ менамояд. Ба андешаи муаллиф, ҳокимияти халқ ва соҳибхитиёрии халқ ҳамчун афзалиятҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқии давлат ва чомеаи муносири тоҷик инъикоси худро дар концепсияи ҳокимияти демократӣ меёбанд, ки дорони иқтидорони бузург мебошанд ва имкон медиҳанд манфиатҳои миллӣи кишвар ва талаботи давлати мо ба ҷараёнҳои ҷаҳонишавии ҷаҳонӣ пайваст карда шаванд. Моддаи 6-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон халқро на танҳо ба сифати сарчашмаи ҳокимият, балки инчунин баёнгари соҳибхитиёри эълон менамояд, яъне ба сифати давлати демократӣ эътироф шудани Тоҷикистон дар Конститутсияи соли 1994, пеш аз ҳама, ба эътирофи халқ ҳамчун сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ асос меёбад. Зимнан ҳокимияти халқ дар ду шакл амалӣ карда мешавад – демократияи намоёндагӣ ва бевосита.

Проблемаи мазкурро таҳқиқ намуда, муаллиф қайд менамояд, ки агар дар хусуси иштироки халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар шакли демократияи намоёндагӣ суҳан ронем, пас он чунин намебошад, гарчанде баъзе унсурҳои демократияи намоёндагиро (алалхусус, интихобӣ) мушоҳида кардан мумкин аст. Демократияи намоёндагӣ бевосита тавассути низоми мақомоти намоёндагии халқ, ки дар худ муассасаҳои дастаҷамъии намоёндагӣ ва мақомоти яккасардори ҳокимияти давлатӣ ё худидоракунии маҳаллиро фаро мегирад, амалӣ карда мешавад, ғайримустақим бошад, он дар шакли иштироки халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ амалӣ мегардад.

Шакли дуюми амалисозии ҳокимияти халқ бевосита амалӣ карда мешавад. Ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судиро ба яке аз ҳуқуқҳои асосии сиёсӣ мансуб донишман мумкин аст.

Ҳаҷми танзими ҳуқуқӣ, меъёрҳое, ки ҳуқуқи шаҳрвандонро ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ мустақкам менамоянд, аз доираи ҳуқуқи субъективии муқаррарӣ берун мебароянд. Ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ начандон ҳуқуқи субъективии ба низоми ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсӣ шомилшаванда мебошад, чандон ки принсипи бунёдии муносибатҳои байниҳамдигарии байни давлати демократӣ ва шаҳрвандони он мебошад.

Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, дар шаклҳои зерин ифода меёбад:

– дар таъсиси он шаклҳои суде, ки ба сифати судяҳои ғайрикасбӣ иштироки намояндагони халқро пешбинӣ менамоянд. Намояндагии табақаҳо ва гурӯҳҳои васеи иҷтимоӣ дар қараёни амалисозии адолати судӣ судро муассисаи демократӣ гардонидани, барои амалӣ гардидани адолати судӣ дар асосҳои ошкорбаёнӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо шароит ба вуҷуд меорад;

– амалисозии назорат аз болои фаъолияти ҳокимияти судӣ.

Бинобар ин, иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ яке аз шаклҳои демократияи бевосита мебошад. Иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ – ин шакли амалисозии ҳокимияти халқ, имконияти қабули қарорҳои давлатӣ, иштирок дар амалиномаҳои намуди муҳимтарини ҳокимияти давлатӣ – ҳокимияти судӣ мебошад. Ғайр аз он, иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ принсипи муҳимтарини низоми сиёсӣ чомеа мебошад.

Дар боби дуюми рисола «**Ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон ва кишварҳои хориҷӣ**» диссертант давраҳои асосии ташаккул ва инкишофи институти иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судиро дар кишварҳои хориҷӣ, инчунин пайдоиш ва шаклҳои иштироки халқро дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистони тошӯравӣ ва шӯравӣ таҳқиқ менамояд.

Дар зербоби аввали боби дуум «**Давраҳои асосии ташаккул ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар кишварҳои хориҷӣ**» муаллиф заминаҳои таърихӣ ташаккули ҳуқуқи мазкурро дар кишварҳои хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Алалхусус, диссертант қайд менамояд, ки ташкили судҳо бо иштироки унсӯри халқӣ дар давраҳои мухталиф бо кӯшишу талоши ба чомеа дохил намудани унсӯрҳои адолат равона гардида буд. Зимнан, институти мазкур дар ташаккули ҷаҳонбинии муосир оид ба ташкили давлатдорӣ ва нақши халқ дар ин қараён нақши муҳим бозидааст.

Дар натиҷаи таҳқиқоти заминаҳои таърихӣ ташаккули ҳуқуқ ба ишти-

рок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, муаллиф ба чунин хулоса меод: яқум, бавучудой ва ташаққулёбии институти иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Аврупо таърихи дуру дароз дорад. Ибтидои онро метавон ҳам дар Юнони Қадим (судҳои гелиза) ва ҳам дар Рими Қадим пайдо намуд. Дуҷум, низоми анъанавии судҳои ҳақамии муосир, ҳамчун шакли иштироки халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар асри XII дар Англия ба вуҷуд омада, то давраи инқилобҳои буржуазӣ ба тағйироти муайян дучор гардида буд. Сеюм, намунаи англисии суди ҳақамӣ дар Фаронса ва Олмон ҳамчун тимсоли ташкили судҳо бо унсурҳои халқӣ хизмат намудааст, аммо бо назардошти омилҳои объективӣ ва субъективӣ ё шакли худро дигар карданд ва ё аз онҳо тамоман даст кашида шуд. Дар натиҷа, дар Фаронса судҳои ассизҳо ва дар Олмон бошад, судҳои шеффенҳо ташкил карда шуданд.

Дар зербоби дуҷуми боби дуҷум «**Пайдоиш ва шаклҳои иштироки халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистони таърихӣ**» диссертант қайд менамояд, ки муносибати таърихӣ ба таҳлили мазмуни ҳуқуқи иштироки инсон дар амалӣ гардидани адолати судӣ имкон медиҳад қайд намоем, ки адолати судӣ дар ҳама давраи замон проблемаи инкишофи таърихӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии башариёт буд ва боқӣ мемонад, он ҳама вақт дар маркази таваҷҷуҳи афкори сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва фалсафӣ қарор дошт. Дар асоси омӯзиши осори муаллифони ватанӣ диссертант ба хулосае меояд, ки амалисозии адолати судӣ дар умум ва иштироки шаҳрвандон дар он ҳамчун унсурҳои таркибии он яке аз ҳуқуқҳои аввалини инсон мебошад, ки эътирофи расмиро соҳиб гаштааст ва ба танзими он таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешуд. Зимнан, бояд қайд намуд, ки дар бавучудой ва таҳаввулоти ҳуқуқи мазкур ақидаҳо ва ғояҳои халқи тоҷик нақши назаррас бозидаанд.

Ҳангоми таҳқиқи масъалаи таҳаввулоти ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистони таърихӣ аҳамияти муҳимро муайян кардани даврабандӣ касб менамояд. Дар масъалаи мазкур як қатор хусусиятҳои хос ҷой доранд, ки аз тарафи олимони ватанӣ қайд мегарданд ва дар он ифода меёбад, ки таҳаввулоти тасаввурот оид ба ҳуқуқҳои инсонро дар Тоҷикистони таърихӣ дар ду самт мушоҳида намудан мумкин аст: мустақкам шудан дар меъёрҳои динӣ ва санадҳои ҳуқуқии давлатҳои мухталиф, ки дар ҳамин қаламрав мавҷуд буданд.

Таҳаввулоти ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистони таърихиро аз рӯйи давраҳои зерини инкишофи ҳуқуқи мазкур мушоҳида намудан мумкин аст: давраи тошӯравӣ, шӯравӣ ва давраи истиқлолият. Зимнан, давраи тошӯравӣ давраи зардуштӣ, яъне замони ҳукмронии сулолаи шоҳигарии Ҳахоманишиҳо ва Сосониён, давраи ислом – замони ҳукмронии Сомониён ва то ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба империяи

Россия ва давраи тахти протекторати империяи Россия қарор доштанро дар бар мегирад.

Диссертант қайд менамояд, ки дар давраи тошӯравӣ бояд се марҳила чудо карда шавад – зардуштӣ, ислом ва марҳилаи зерри протекторати империяи Россия қарор доштан. Ҳар яке аз марҳилаҳои зикршуда ҳангоми танзими масъалаи иштироки аҳоли дар алии гардидани адолати судӣ хусусиятҳои хоси худро дошт. Чунончӣ, таҳлили ташаккул ва инкишофи давлатдории давраи зардуштия нишон медиҳад, ки давраи мазкур дар инкишофи институти истеҳсолоти судӣ саҳми калон гузоштааст. Тавре аз ёдгориҳои таърихӣ ва ҳуқуқӣ-динӣ бармеояд, ҳокимон ва халқи тоҷик нисбати суд ва адолати судӣ бо эҳтироми хосса муносибат мекарданд, ин мақом дар ҷамъият аҳамияти калон дошт ва аз аҳди қадим дар низоми мақомоти давлатӣ мавқеи муҳимро ишғол менамуд. Ба андешаи муаллиф, маҳз дар давраи зикршудаи инкишофи адолати судӣ асосҳои заминавии иштироки бевоситаи шахсият дар амали гардидани адолати судӣ тасвир ёфтанд, ки натиҷаи он ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахсият гардид.

Давраи дуюм бо паҳншавии ислом дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ алоқаманд мебошад. Арабҳо қаламрави мазкурро забт намуда, тарзҳои нави идорақунии қаламрави забтшударо ҷорӣ намуданд. Ин ҳолат ҳамчунин ба амалисозии адолати судӣ дахл дошт. Дар Шарқи мусалмонии давраи асри миёна, дар сатҳи илмӣ-ҳуқуқӣ принсипҳои бунёдии адолати судӣ ба таври меъёрӣ асоснок ва муқаррар карда шуданд. Аз қабилҳои мустақилияти фаъолияти қозӣ – судияи мусулмонӣ, ҳолати ҳуқуқи баробари тарафҳои баҳси судӣ, ахлоқи баланди касбии қозӣ, ҷавобгарии касбии ҳар як иштирокчиҳои алоҳидаи муҳофизати судӣ ва ғайра. Ҳамаи ин, аз сатҳи баланди инкишофи назарияи адолати судӣ, тасаввуроти илмӣ ва санадҳои меъёрӣ дар бораи механизмҳои таъмини адолати ҳақиқии судӣ шаҳодат медиҳанд.

Тағйиротҳои муҳим дар фаъолияти мақомоти судӣ дар давраи шомил шудани қаламрави Тоҷикистон ба ҳайати империяи Россия ба амал омадаанд. Давраи мазкур аз тарафи муаллиф ҳамчун марҳилаи сеюми инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон дар амали гардидани адолати судӣ чудо карда шудааст. Сар қарда аз ин давра ва то ибтидои инқилоби Октябр, ҳуқуқи мусулмонӣ дар қаламрави Тоҷикистон мақоми низоми ҳуқуқи тобеъро касб менамояд, яъне мавқеи асосиро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар масъалаи амалисозии истеҳсолоти судӣ низоми ҳуқуқи империя ишғол мекард.

Дар зербоби сеюми боби дуюм «**Ташаккули ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ дар ҶШС Тоҷикистон**» диссертант қайд менамояд, ки давраи муҳимии инкишофи институти иштироки шаҳрвандон дар амали гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон ба шомилшавии

вии он ба ҳайати Иттиҳоди ҚШС, аввал ҳамчун ҷумҳурии мухтор, сипас ҳамчун ҷумҳурии мустақили иттиҳод алоқаманд мебошад.

Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ диссертант тазаккур медиҳад, ки аввалин маротиба инстиутути машваратчиёни халқӣ дар сатҳи конститутсионӣ дар Конститутсияи ИҚШС с. 1936 ва мутаносибан дар Конститутсияҳои ҷумҳуриҳои иттиҳод, аз ҷумла Конститутсияи ҚШС Тоҷикистон аз с. 1937 мустақкам гардида буд. Танзими минбаъдаи он бошад, дар Қонуни ИҚШС «Дар бораи сохти судҳои ИҚШС, ҷумҳуриҳои иттиҳод ва мухтор» ба амал омада буд. Вале пешрави асосӣ дар инкишофи истеҳсолоти судӣ ва дар ин асос васеъшавии иштироки шахрвандон дар муруфияи судӣ бо тасдиқи Асосҳои конунгузорӣ дар бораи сохти судҳои Иттиҳоди ҚШС, ҷумҳуриҳои иттиҳод ва мухтор аз тарафи Шӯрои Олии ИҚШС 25 декабри соли 1958, Низомнома дар бораи трибуналҳои ҳарбӣ ва дигар санадҳои конунгузорӣ ба амал омада буд. Қабули санадҳои ҳуқуқии зикршуда бо қарори VI сессияи Шӯрои Олии ИҚШС даъвати IV (с. 1957) «Дар бораи ба салоҳдиди ҷумҳуриҳои иттиҳод мансуб донишҷӯи конунгузорӣ оид ба сохти судҳои ҷумҳуриҳои иттиҳод, қабули кодексҳои граждони, ҷиноятӣ ва муруфиявӣ» алоқаманд буд.

Мувофиқи ин санадҳои конунгузорӣ ба «Қонун дар бораи сохти судии ҚШС Тоҷикистон» як қатор муқаррароти нав ворид карда шуд, ки асоси қабули санадҳои мустақили конунгузориро пешбинӣ менамуданд. Масалан, дар ҷумҳурии Низомнома дар бораи интиҳоботи судҳои халқии ноҳиявӣ (шаҳрии) ҚШС Тоҷикистон (аз 4 ноябри с. 1960) қабул карда шуд, ки дар он талабот ва тартиби нави интиҳоботи судҳои ноҳиявӣ ва шаҳрӣ ва машваратчиёни халқӣ, инчунин асосҳо ва тартиби иштироки шахрвандон дар амалӣ гардидани истеҳсолоти судӣ муқаррар шуда буданд.

Минбаъд низоми судҳо дар ИҚШС якҷанд маротиба ба ислоҳот дучор шуда, конунҳои зиёде қабул гардиданд, ки фаъолияти судҳоро ҳам дар сатҳи ҷумҳурий ва ҳам дар сатҳи иттиҳод танзим менамуданд. Дар чараёни ислоҳот талаботҳои тағйир ёфтанд, ки нисбати судьяҳо ва машваратчиёни халқӣ муқаррар шуда буданд.

Диссертант қайд менамояд, ки дар давраи шӯравӣ хусусияти хоси асосии мақоми машваратчиёни халқӣ дар он ифода меёфт, ки машваратчиёни халқӣ бо судьяи касбӣ аз ҳамон як ҳуқуқҳои баробар бархурдор буданд. Парвандаҳоро дар ҳайати коллегияи судӣ баррасӣ намуда, машваратчиёни халқӣ дар амалӣ гардидани адолати судӣ бо раиси суде, ки парвандаро баррасӣ менамояд, ҳуқуқҳои баробар доштанд. Таҳлили гузаронидашудаи ташаккули инстиутути шӯравии судҳои ҷамъиятӣ ва машваратчиёни халқӣ муаллифро ба чунин хулоса меорад, ки иштироки аҳли ҷамъият дар маҷмӯъ ва иштироки шахрвандон дар истеҳсолоти судӣ ҳамчун машваратчиёни халқӣ ва ҳамчун аъзои ҷамъияти

шӯравӣ бо қонунгузорию шӯравӣ ва сиёсати ҳуқуқии он давра таъмин мешуданд. Машваратчиёни халқӣ дар баробари таъйиноти мустақими худ ва функцияи таъмини дастаҷамъӣ дар баррасии парванда, инчунин функцияи демократии иштироқи халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ аз рӯи парвандаҳои судиро иҷро менамуданд.

Боби сеюм «**Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар баамалбарории адолати судӣ дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон**» ба танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, мавқеи он дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, инчунин муайян кардани механизми амалисозии ҳуқуқи мазкур бахшида шудааст.

Дар зербоби якуми боби сеюм «**Танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон**» диссертант асосҳои конституционии танзими ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судиро дар Тоҷикистон меомӯзад. Чунончи, муаллиф қайд менамояд, ки ба танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин ташаккули намунаи нави ташкили ҳокимияти давлатӣ, ки ифодакунандаи он алаҳхусус ҳуқуқи иштироқи шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, диққати махсус зоҳир карда мешавад. Таҳлили адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ имкони чунин хулоса бароварданро медиҳад, ки танзими ҳуқуқӣ-конституционии ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ танзими сезинагиро соҳиб мебошад:

- дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳуқуқҳои инсон, ки аз тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф шудаанд;
- дар қонунгузорию соҳавӣ.

Танзими конституционии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон як қатор хусусиятҳои хос дорад. Якум, масъалаҳои танзими конституционии ҳуқуқ ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистон хусусияти умумӣ дорад, яъне тавассути муқаррароти конституционӣ оид ба иштироқи шаҳрвандон дар идоракунии қорҳои давлатӣ кушода мешавад. Айни замон ин ҳуқуқ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти махсулӣ дорад ва аз мазмуни дигар муқаррарот «бармеояд», зеро он дар Конститутсия бевосита мустақам нашудааст. Танзими конституционии ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ аз мазмуни як қатор моддаҳои алаҳхусус моддаҳои 6, 14, 19, 27, 84 ва 88 бармеояд.

Таҳлили меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки вобаста ба ҳуқуқи иштирок

дар амалӣ гардидани адолати судӣ гузаронида шуда буд, имконияти чунин хулоса бароварданро медиҳад: ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ тавассути мафҳуми умумии «иштироки шаҳрвандон дар идоракунии корҳои давлатӣ» амалӣ карда мешавад; санадҳои махсусгардонидашудаи байналмилалӣ ҳуқуқи шаҳрвандонро ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар заминаи барҳам додани таъйиз дар ҳама шаклҳои он ва таъмини баробарҳуқуқии ҳар як инсон дар назди қонун баррасӣ мекунанд; дар баъзе санадҳои байналмилалӣ ин ҳуқуқ нисбати категорияҳои алоҳидаи аҳоли дар шакли бавосита мустаҳкам мегардад.

Иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар сатҳи қонунгузорӣ дар ду шакл муқаррар карда мешавад: ҳамчун машваратчиёни халқӣ ҳангоми баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ онд ба ҷиноятҳои махсусан вазнин ва бо тартиби ташкили судҳои ҳакамӣ.

Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда муаллиф як қатор пешниҳодҳои амалӣ манзур менамояд, бахусус пешниҳод мегардад, ки ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ бояд ба сифати ҳуқуқи мустақил ҷудо карда шавад, тавре ки ин қор дар Федератсияи Россия анҷом шудааст. Пешниҳод менамоем, ки ба моддаи 27-и Конститутсияи Ҷумҳурии Муқаррарот бо мазмуни зерин илова карда шавад: «Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд дар амалӣ гардидани адолати судӣ иштирок намоянд», ба моддаи 88-и Конститутсия бошад, муқаррароти зерин илова карда шавад: «дар ҳолатҳо ва тартиби муқаррарнамудаи қонун шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ доранд дар мувофиқи судӣ ба сифати машваратчиёни халқӣ иштирок намоянд».

Бо назардошти он ки Низомнома дар бораи машваратчиёни халқӣ (Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15.05.с.1997, №426) қўҳна шудааст, инчунин дар асоси таҳлили таҷрибаи танзими ҳуқуқии иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар кишварҳои хоричӣ пешниҳод мекунем, ки ба Қонуни конститусионии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шавад ва дар он тартиби интихоб, салоҳият, доираи парвандаҳо, андозаи музди меҳнат, кафолатҳо ва имтиёзҳои машваратчиёни халқӣ ҳангоми амалисозии адолати судӣ муайян карда шаванд.

Ба андешаи диссертант, ин амал имкон медиҳад фаҳмиши дуруст, тафсири яхела ва амалисозии ҳуқуқи мазкур на ба воситаи принципи ҳуқуқии фаъолияти ҳокимияти судӣ, балки тавассути категорияи «ҳуқуқи субъективии инсон» таъмин карда шавад. Ҳамин тавр, бо ворид кардани иловаҳои ишорашуда ҳуқуқи иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ хусусияти конститусионӣ касб менамояд, ки дар навбати худ асосҳои ҳуқуқӣ-сиёсии

конституцсионии давлатро мустаҳкам мегардонад.

Дар зербоби дуюми боби сеюм «**Ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар низоми ҳуқуқҳои асосии инсон ва шаҳрванд**» диссертант мавқеи ҳуқуқи мазкурро дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Тоҷикистон таҳқиқ менамояд. Алалхусус, муаллиф қайд менамояд, ки дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба сифати ҳуқуқи сиёсии инсон баромад менамояд. Мавқеи худро диссертант дар асоси муқаррароти зерин асоснок менамояд: Якум, ҳуқуқ ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ унсурҳои таркибии асосҳои сиёсии сохти конституцсионӣ мебошад ва шартҳои калидӣ барои ташаккули инстиутҳои комили ҳокимияти халқ ба ҳисоб меравад. Дуюм, доираи муносибатҳои, ки бо амалисозии ҳуқуқи иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ алоқаманд мебошанд, аз давлат вобастагӣ дорад. Маҳз давлат амалисозии ҳуқуқи мазкурро тавассути ташкили шароитҳои зарурии ҳуқуқӣ барои иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ таъмин менамояд. Сеюм, барои амалисозии ҳуқуқи иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ мавҷудияти талаботҳои иловагӣ зарур мебошад (доштани эътибори бенефициар, мавҷудияти қобилияти амалкунии маҳсус ва як қатор шартҳои дигар).

Ҳамчун яке аз ҳуқуқҳои асосии сиёсӣ, ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ на танҳо бо дигар ҳуқуқҳои ин категория, балки инчунин бо ҳуқуқҳои ва озодиҳои ба гурӯҳи ҳуқуқҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ дохилшаванда, ки ба сифати заминаҳои ҳуқуқӣ, шаклҳои ва қафолатҳои амалисозии ҳуқуқи мазкур баромад менамоянд, якҷоя амал мекунанд. Дар доираи таҳқиқоти гузаронидашуда аз тарафи диссертант алоқамандии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар идоракунии давлат бо ҳуқуқҳои зерин муайян карда шуд: - ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ, ҳуқуқи иштирок дар идоракунии корҳои давлатӣ, ҳуқуқҳои интихоботии шаҳрвандон ва ҳуқуқи дохил шудан ба хизмати давлатӣ, ҳуқуқи муттаҳид шудан, ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқ ба меҳнат ва ҳуқуқ ба маълумот.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда муаллиф ба хулоса меояд, ки алоқамандии ҳуқуқи мазкур бо ҳуқуқҳои конституцсионии баррасишуда дар се ҷанба зоҳир мегардад. Якум, як қатор аз ҳуқуқҳои номбаршуда ба сифати заминаҳои ҳуқуқии амалисозии ҳуқуқи мазкур баромад мекунанд (ҳуқуқ ба маълумот, ҳуқуқи муттаҳид шудан, ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ, ҳуқуқҳои интихоботӣ). Дуюм, онҳо ба сифати шаклҳои амалисозии ҳуқуқи мазкур баромад карда мегардонанд (ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқи иштирок дар идоракунии корҳои давлатӣ). Сеюм, ҳамчун механизми қафолати амалисозии ҳуқуқи мазкур (ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ, ҳуқуқ ба ҷамъомад). Ҳамкорӣ дар ҷанба

баҳои зикршуда имкон медиҳад, ки тавассути ба шахсият пешниҳод намудани имконияти фаъолна иштирок кардан дар чараёни амалӣ гардидани адолати судӣ ва ба ин васила иштирок намудан дар қорҳои давлатӣ ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба андозаи пурра амалӣ карда шавад.

Дар зербоби сеюми боби сеюм «**Мафҳум ва мазмуни механизми амалисозии ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон**» диссертант масъалаҳои амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар Тоҷикистонро таҳқиқ менамояд. ӯ муаллиф қайд менамояд, ки ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар чунин шаклҳо, ба монанди истифодабарӣ, иҷронамоӣ, риоякунӣ ва татбиқнамоӣ амалӣ карда мешавад. Масалан, чунин шакл, ба монанди истифодабарӣ, дар қаринаи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ маънои онро дорад, ки ҳама гуна шаҳрванд, ки ба талаботи қонунгузории кишвар ҷавобгӯ мебошад, ба сифати машваратчии халқӣ интихоб шуда метавонад. Машваратчии халқӣ шуда, шахс ба иҷрои қарзи шаҳрвандии худ шуруъ менамояд. Машваратчии халқӣ дар баррасӣ намудани парванда иштирок карда, мохиятан меъёрҳои ҳуқуқро татбиқ менамояд. Вақте ки шахс ба сифати машваратчии халқӣ ӯ судьяи ҳақамӣ интихоб мегардад, бояд тамоми талаботҳои дахлдор риоя карда шаванд.

Дар давом диссертант ишора мекунад, ки ҳамчун унсурҳои асосии механизми амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ инҳо баромад мекунанд: танзими қонунгузории мазмуни ҳуқуқҳои мушаххаси инсон; кафолатнокии ҳуқуқ ва озодиҳои он; маҳдудсозии ҳуқуқҳо; ҷавобгарӣ барои вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон ва ҳифзи ин ҳуқуқҳо. Кафолатҳои ҳуқуқҳои инсон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд – умумӣ ва махсус. Ба кафолатҳои умумӣ кафолатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ, мафкуравӣ ва ба кафолатҳои махсус – кафолатҳои ҳуқуқӣ мансуб мебошанд.

Тавре таҳлили муқаррароти ҳуқуқӣ-конститутсионӣ нишон медиҳад, ба сифати кафолатҳои сиёсӣ ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ муқаррароти зерини Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад мекунанд: ташкил ва фаъолияти давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ (м. 1), ҳокимияти халқ (м. 6), татқиқи ҳокимият (м. 9), волоияти қонун (м. 17), мустақилияти ҳокимияти судӣ (м. 84). Муқаррароти зикршудаи Конститутсия самтҳои асосии ҳуқуқию сиёсӣ ташкил ва фаъолияти давлат ва иштироки халқро дар ин чараён муайян мекунанд, инчунин барои рушди устувори давлат ва ҷамъият, ки дар он бартарият ба таъмин ва ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дода мешавад, асосҳои ҳуқуқӣ мегузоранд.

Кафолатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар моддаҳои 12 ва 32-и Конститутсия

пешбинӣ шудаанд, ки ососҳои иқтисодии давлатро тавассути муқаррар кардани муносибатҳои бозоргонӣ, рушди соҳибкорӣ ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият муқаррар менамоянд. Ин асосҳо имкон медиҳанд, ки дар давлат фазои мусоиди сармоягузори ташкил карда шуда, рақобат ва дастрасии озод ба бозор таъмин карда шавад. Ноил гардидан ба ҳамаи ин мақсадҳо бидуни ташаккули фишангҳои самараноки ҳифзи муносибатҳои иқтисодӣ, ки яке аз онҳо иштироки шаҳрвандон дар амали гардидани адолати судӣ мебошад, ғайриимкон аст.

Кафолатҳои мафкуравии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ дар хусусияти дунявии давлат (м. 1), озодии суҳан (м. 30), ҳифзи арзишҳои фарҳангӣ ва маънавӣ (м. 40), маънӣ ташкили судҳои факулода (м. 84) ифода меёбанд. Ба сифати кафолати муҳими мафкуравӣ инчунин талаботе баромад мекунад, ки тибқи он, машваратчи халқӣ шахсе буда метавонад, ки ба кирдорҳои шаъну шарафи ӯро пастананда роҳ дода набошад.

Барои ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ аҳамияти бунёдиро кафолатҳои ҳуқуқӣ доранд, ки тавассути онҳо чароғи амалисозии ҳуқуқи мазкур бевосита таъмин карда мешавад. Дар илми ҳуқуқи конститусионӣ маъмулан кафолатҳои ҳуқуқӣ ба кафолатҳои ҳуқуқӣ-конститусионӣ ва соҳавӣ тақсим мешаванд.

Дар натиҷаи таҳлили муқаррароти Конститутсия мо ба хулосае омадем, ки кафолатҳои ҳуқуқӣ-конститусионии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ – ин муқаррароти дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақамшуда мебошад, ки тавассути воситаҳо ва шароитҳои дар онҳо муайянгардида амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ анҷом дода мешавад.

Ба сифати кафолатҳои умумии конститусионии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ инҳо баромад мекунанд: - эътирофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ ҳамчун арзиши олии уҳдадории давлат оид ба эътироф, риоя ва ҳифзи он (м. 5); сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ эътироф кардани халқ (м. 6); таҷзияи ҳокимият ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва суд (м. 9); мустақиман амал кардани меъёрҳои конститусионӣ (м. 10); танзим ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ бо Конститутсия, қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда (қ. 1 м. 14); амалисозии бевоситаи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ (қ. 2 м. 14); имконпазирии маҳдуд сохтани ҳуқуқи мазкур танҳо бо мақсадҳои пешбини намудаи Конститутсия (қ. 3 м. 14).

Ба сифати кафолатҳои махсуси ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амали гардидани адолати судӣ чунин муқаррароти конститусионӣ баромад

мекунанд: баробарии ҳама дар назди қонун ва суд (м. 17); мустақилияти суд ва танҳо дар асоси қонун таъсис ёфтани он (қ. 1 м. 19); таъмини маҳрамияти муқотиба, сӯҳбатҳои телефонӣ, муросилот ва муҳобироти шахс, ба истиснои мавридохе, ки дар қонун нишон дода шудаанд (м. 23); имконияти пайдо намудан ва шинос шудан ба ҳуҷҷатҳои, ки ба ҳуқуқ ва манфиати ҳуди шахс дахлдоранд (м. 25); ширкат варзидан дар маҷлис, гирдиҳамоӣ, намоиш, раҳпаймоии озоишта, ки қонун муқаррар кардааст (м. 29); амалисозии ҳокимияти судӣ аз номи давлат ва аз тарафи судьяҳо; ҳифзи ҳуқуқ, озодии инсонро шахрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонуниятро адолат тавассути ҳокимияти судӣ (қ. 1 м. 84).

Гуруҳи дуоми қафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судиро қафолатҳои соҳавӣ ташкил медиҳанд. Моҳияти қафолатҳои мазкур дар он ифода меёбад, ки онҳо муқаррароти конституциониро дар робита ба ҳуқуқи мушаххас дар қонунгузори соҳавии кишвар дақиқтар менамоянд. Муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки масъалаҳои бо амалисозии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ алоқамандро танзим менамоянд, дар қонунгузори амалкунанда бевосита дақиқтар гардидаанд. Қафолатҳои асосии соҳавии ҳуқуқи мазкур дар Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Кодекси муқофавии ҷиноятӣ ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» пешбинӣ шудаанд. Аз мазмуни меъёрҳои овардашуда хулоса кардан мумкин аст, ки қафолатҳои соҳавии ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ду самти амалисозии ҳуқуқи мазкурро танзим менамоянд, яъне, қафолатҳои, ки иштироки шахрвандонро дар амалӣ гардидани адолати судӣ таъмин менамоянд ва дуом, қафолатҳои фаъолият ҳангоми амалисозии адолати судӣ.

Дар идома диссертант қайд менамояд, ки ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ҳамчун ҳуқуқи маҳсули инсон ҳудудҳои қатъиян муайяни амалисозӣ дорад, аниқтараш он бо манфиатҳои оммавӣ, ҳуқуқҳои дигар шахрвандон ва мамнуниятҳои муқарраршуда маҳдуд мегардад. Агар дар ҳусути асосҳои умумии ҳуқуқии маҳдудсозии ҳуқуқҳои инсон ҳарф занем, онҳо дар қ. 3 м. 14 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуданд, дар ин бора ҳамчунин дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дахлдор, алаҳусус дар Паймони байналхалқӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ қайд карда мешавад (м. 19). Маҳдудиятҳо танҳо дар қонунҳо муқаррар мегарданд. Санадҳои зериконунӣ дар ин маврид ҳеҷ гуна қувва надоранд. Зимнан, агар дар Тоҷикистон масъалаи иштироки шахрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба сифати судьяҳои ҳақамӣ бо қонуни дахлдор танзим шавад, пас иштирок ба сифати машваратчиёни халқӣ бо Низомнома дар бораи машваратчиёни

ҳалқӣ, яъне бо санади зерқонунӣ ба танзим дароварда мешавад. Бинобар ин, ин масъала ҳалли дақиқгари қонунгузориро талаб менамояд.

Инчунин, муаллиф дар асоси таҳқиқоти гузаронида қайд мекунад, ки дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба таври дахлдор мустаҳкам нашудааст. Чунончи, дар м. 9-и Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҚТ» пешбинӣ мегардад, ки «судяҳо, аъзои оилаи онҳо ва молу мулки онҳо тати ҳимояи махсуси давлат қарор доранд». Вобаста ба машваратчиёни халқӣ бошад, дар бораи ҳимоя ва ҳифзи онҳо дар қонунгузорӣ ҳеҷ чиз гуфта намешавад. Аз ин лиҳоз, дисертант чунин мешуморад, ки масъалаи мазкур бояд дар сатҳи қонунгузорӣ ҳал гардад ва дар робита бо ин пешниҳод мекунад, ки ба Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шавад ва дар доираи он бояд муқаррароте пешбинӣ гардад, ки масъалаҳои таъмини амният, ҳифзи ҳуқуқи ва иҷтимоии машваратчиёни халқиро танзим намоянд.

Дар **хулоса** аз тарафи дисертант заминаи таҳқиқоти дисертационии анҷомшуда, муқаррароти асосии назариявӣ ва хулосабарорӣ оварда шудааст. Бахусус, муаллиф қайд менамояд, ки масъалаҳои иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ дар ду ҷанба – васеъ ва маҳдуд баррасӣ карда мешаванд. Ба маънои васеъ, тахти иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ иштироки бавоситаи онҳо дар чараёни мазкур фаҳмида мешавад. Ба маънои маҳдуд бошад, иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ, иштироки бевоситаи онҳоро дар чараёни мазкур ифода мегардад, яъне аҳолии метавонад дар ҳалли масъалаҳо аз рӯи парвандаҳои судӣ бевосита иштирок менамояд. [5-М]

Дар давом муаллиф қайд менамояд, ки ҳуқуқи мазкур дар Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаклҳои зерин ифода меёбад:

- дар таъсиси он шаклҳои суде, ки иштироки намоёндогони халқро ба сифати судяҳои ғайрикасбӣ пешбинӣ менамоянд истифода мешаванд;
- амалисозии назорат аз болои фаъолияти ҳокимияти судӣ.

Дисертант қайд менамояд, ки дар давраҳои мухталиф ташкили судҳо бо ҳузури унсӯри халқӣ ба кӯшиши ба ҷомеа дохил намудани унсӯрҳои адолат равона гардида буд. Ибтидои онро метавон ҳам дар Юнони Қадим (судҳои гелиза) ва ҳам дар Рими Қадим пайдо намуд. Низомии муосири таснифоти судҳои ҳақамӣ ҳамчун шакли иштироки халқ дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар асри XII дар Англия ба вучуд омада, то давраи инқилобҳои буржуазӣ ба тағйиротҳои муайян дучор гардида буд. Намунаи англисии суди ҳақамӣ дар Фаронса ва Олмон ҳамчун тимсоли ташкили судҳо бо унсӯри халқӣ хизмат намудааст, аммо бо назардошти омилҳои объективӣ ва субъективӣ ё шакли

худро дигар қарданд ва ё аз онҳо тамоман даст кашида шуд. Дар натиҷа, дар Фаронса судҳои ассизҳо ва дар Олмон бошад, судҳои шеффенҳо ташкил карда шуданд.

Таҳавулот ва инкишофи ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар идоракунии давлатиро дар давраҳои зерини инкишофи ҳуқуқи мазкур мушоҳида кардан мумкин аст: давраи тошӯравӣ, шӯравӣ ва давраи истиқлолият. [14-М]

Иштироки шаҳрвандон дар амалӣ гардидани адолати судӣ дар сатҳи қонунгузорӣ дар ду шакл муқаррар карда мешавад: ҳамчун машваратчиёни ҳалқӣ ҳангоми баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ оид ба ҷиноятҳои махсусан вазнин ва бо тартиби ташкили судҳои ҳақамӣ.

Диссертант тазақур меदिҳад, ки дар низоми ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ ба сифати ҳуқуқи сиёсии инсон баромад мекунад.

Дар давом муаллиф қайд менамояд, ки ба сифати унсурҳои асосии механизми амалисозии ҳуқуқи шаҳрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ инҳо баромад менамоянд: танзими қонунгузории мазмуни ҳуқуқҳои мушаххаси инсон; кафолатнокии ҳуқуқ ва озодиҳои он; маҳдудсозии ҳуқуқҳо; ҷавобгарӣ барои вайрон кардани ҳуқуқҳои инсон; ҳимояи ин ҳуқуқҳо [9-М].

МУҚАРРАРОТИ АСОСИИ РИСОЛА ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФИ ИНЪИКОСИ ЁФТААНД:

1. Мақолаҳои, ки дар маҷаллаҳои тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М] Обидова, М. Н. Принципи конституционии дахлнопазирии шахсият дар низоми принципҳои адолати судӣ [Текст] /Обидова М. Н. // Паёми донишгоҳи милаи Тоҷикистон. – Душанбе. 2017. Қисми 1 № 2/4. – С. 262-265.

[2-М] Обидова, М. Н. Масъалаҳои амалишавии ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ [Текст] / М. Н. Обидова // Аҳбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. – 2017. – №4 (1). – С. 192-196.

[3-М] Обидов, Д.С., Обидова, М.Н. Некоторые вопросы формирования и теоретической сущности учения маликитской школы права о судебной власти и правосудии (историко – правовое исследование) [Текст] / Д.С. Обидов, М.Н. Обидова // Научно – теоретический журнал «Вестник ТГУПБП». – Худжанд, –2018. – № 3 (76). – С. 99-108.

[4-М] Обидова, М. Н. К вопросу о совершенствовании правового механизма участия граждан в осуществлении правосудия в Республики Таджики-

стан [Текст] / М.Н. Обидова // Вестник Университета, Российско–Таджикский (славянский) университет. – Душанбе – 2018. – №3 (63). – С.35-41.

[5-М] Обидова, М. Н. Понятие и принципы правосудия [Текст] / М.Н. Обидова // Труды академии МВД Республики Таджикистан (научный журнал). – Душанбе – 2019. – №2 (42). – С. 111-116.

[6-М] Обидова, М.Н. Роль судебной медиации как метод альтернативного разрешения конфликтов [Текст] / М.Н. Обидова // Правовая жизнь. Научно-информационный журнал. Душанбе. – 2020. – №2 (30). –С. 146-152.

[7-М] Диноршоев А.М., Обидова М. Н. Конституционная регламентация права граждан на участие в отправлении правосудия в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев, М.Н. Обидова // Правовая жизнь. Научно-информационный журнал. Душанбе. – 2020. – №2 (30). –С. 76-83.

[8-М] Азиззода У. А., Обидова М. Н. К вопросу формирования права граждан на участие в отправлении правосудия в правовых нормах Зороастрийского периода [Текст] / У.А. Азиззода, М.Н. Обидова // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе, 2020. №6 – С. – 224 – 231

2. Мақолаҳое, ки дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмӯаҳо ба нашр расидаанд:

[9-М] Обидова, М.Н. Қоидаҳои муҳофизатии дастрасии шаҳрвандон ба адолати судӣ [Текст] / М. Н. Обидова // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2016. – № 3-4 (19-20). – С.77-84.

[10-М] Обидова, М.Н. Баррасии масъалаҳои дастрас кардани адолати судӣ ба шаҳрвандон / Раҳоварди олимони ҷавон [Текст] / М. Н. Обидова // Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. – Хучанд. 2017 – С. 188 – 194.

[11-М] Обидова, М. Н. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ ва масоилҳои амалишавии он [Текст] / М. Н. Обидова / Маърифати ҳуқуқ – омили тарбия ва таҳкими оила, ҷомеа, ҷавонон // Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров. – Хучанд – 2017. – С.97-104.

[12-М] Обидова М.Н. Доир ба маъсалаи дастрасии ёрии ҳуқуқии роғгон ба шаҳрвандон [Текст] / М. Н. Обидова / Ҷавонон ва масъалаҳои муосири ҷомеа (Маҷмуаи конференсияи илмӣ амалии олимони ҷавон, аспирантон, унвонҷӯён ва магистрантони ДДҲБСТ, Хучанд, 18 майи 2017). С. 69-77.

[13-М] Обидова, М. Н. Некоторые теоретико-правовые вопросы роли общественных объединений в доступе граждан к правосудию в Республике Таджикистан [Текст] / М.Н. Обидова // Сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ – муаррифғари фарҳанги миллӣ, (бахши ҳуқуқшиносӣ ва сиёсатшиносӣ), (Маводи конференсияи илмӣ-амалии олимони муҳаққиқони ҷавон, магистрантон ва до-

нишчӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ – муаррифгари фарҳанги миллӣ» бахшида ба Соли рушди сайёҳи ва хунарҳои мардумӣ, Хучанд, 3-5 майи соли 2018). С. 38-42.

[14-М] Азизода, У.А., Обидова, М.Н. Исторические предпосылки формирования института правосудия в досоветском Таджикистане [Текст] / У.А. Азизода, М.Н. Обидова // Государствоведение и права человека. Душанбе. – 2019. – №3 (15). – С. 15-21.

[15-М] Азизода У.А., Обидова М.Н. Особенности участие граждан в отправлении правосудия в периоде действия мусульманского права на территории дореволюционного Таджикистана. [Текст] / У.А. Азизода, М.Н. Обидова // Теоретические вопросы реализации прав человека в Республике Таджикистан. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной празднованию дню прав человека 7 декабря 2020 года. Душанбе, 2020 – С. 248 – 255.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Обидовой Манижы Насруллоевны на тему «Право граждан на участие в отправлении правосудия: теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальностям: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых и политических учений; 12.00.02 – Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право (юридические науки)

Ключевые слова: правосудие, суд, правовое государство, демократия, народовластие, народные заседатели, участие в отправлении правосудия.

Кандидатская диссертация М.Н. Обидовой посвящена изучению актуального для науки теории государства и права и конституционного права Таджикистана вопроса - участие граждан в осуществлении правосудия. Конституция Республики Таджикистан закрепляет основные принципы правосудия, к которым относятся равенство всех перед законом и судом, неотчуждаемость прав и свобод человека и принадлежность их каждому от рождения. Таким образом, правосудие является одной из важнейших правовых категорий, определяющей порядок защиты основных прав и свобод человека, интересов общества и государства.

Право граждан на участие в отправлении правосудия призвано выполнять следующие задачи - оно представляет собой реальную возможность каждого гражданина участвовать в деятельности судебной власти, рассматривать и разрешать различные социальные конфликты, является формой контроля за деятельностью судебной власти.

Исходя из этого, автор под конституционным правом граждан на участие в отправлении правосудия понимает предоставленную и гарантированную государством и закрепленную в его Конституции, обязательную для органов государственной власти, возможность гражданина в установленных законом формах и порядке участвовать в осуществлении важнейшего вида государственной деятельности, направленной на рассмотрение и разрешение социальных конфликтов, связанных с действительным или предполагаемым нарушением норм права. Основные выводы и предложения диссертационного исследования имеют большое теоретическое и практическое значение, и направлены на разработку концептуальных основ развития как теории государства и права, так и конституционного права Республики Таджикистан.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Обидова Манижа Насруллоевна дар мавзӯи «Ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ: таҳқиқоти назариявӣ-ҳуқуқӣ ва конститутсионӣ-ҳуқуқӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисосҳои: 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ; 12.00.02 – Ҳуқуқи конститутсионӣ; муурофияи судии конститутсионӣ; ҳуқуқи мунитсипалӣ (илмҳои ҳуқуқшиносӣ)

Калидвожаҳо: адолати судӣ, давлати ҳуқуқбунёд, демократия, ҳокимияти халқ, машваратчиёни халқӣ, иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ.

Диссертатсия номзадии Обидова М.Н. ба яке аз масъалаҳои мубрами илми назарияи давлат ва ҳуқуқ ва ҳуқуқи конститутсионӣ - ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ, бахшида шудааст. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои асосии адолати судӣ, ки ба онҳо баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, ҷудонопазирии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва мансубияти онҳо ба ҳама аз лаҳзаи таваллуд мустаҳкам шудааст. Ҳамин тавр, адолати судӣ яке аз истилоҳҳои асосии ҳуқуқӣ мебошад, ки муайянкунандаи тартиби ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон, манфиатҳои ҷомеа ва давлат ба ҳисоб меравад.

Ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судӣ чунин вазифаҳоро амалӣ мегардонад: он имконияти иштироки воқеии ҳар як шахрвандро дар фаъолияти адолати судӣ, баррасӣ ва ҳалли муҳолифатҳои иҷтимоии гуногунро пешниҳод карда, шакли назорати фаъолияти ҳокимияти судӣ мебошад.

Аз ин лиҳоз, муаллиф пешниҳод менамояд, ки таҳти мафҳум ҳуқуқи шахрвандон ба иштирок дар амалӣ гардидани адолати судиро метавон ҳамчун имконияти аз тарафи давлат пешниҳод ва кафолатдодашудае фаҳмид, ки дар Конститутсия мустаҳкам гардидаанд ва барои мақомоти давлатӣ хусусияти ҳатмӣ дошта, ба шахрвандон дар шакл ва тартиби муқарраркардаи қонун имконияти иштирок карданро дар амалӣ гардидани яке аз муҳимтарин шакли фаъолияти давлат, ки ба баррасӣ ва ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ аз вайроншавии воқеи ва ё эҳтимолии меъёрҳои ҳуқуқ алоқаманд аст, дониш.

Хусола ва пешниҳодҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ маънои назариявӣ ва амалии калондоранд ва ба тарҳрезии асосҳои концептуалии инкишоф ҳамчун назарияи давлат ва ҳуқуқ, ҳамчунин ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудаанд.

ANNOTATION

for the dissertation of Obidova Manizha Nasrulloevna on the topic "The right of citizens to participate in the administration of justice: theoretical-legal and constitutional-legal research" for the degree of candidate of legal sciences in the specialties: 12.00.01 - Theory and history of law and state; history of doctrines about law and state; 12.00.02 - Constitutional Law; constitutional litigation; municipal law (legal sciences)

Key words: Justice, court, rule of law, democracy, democracy, people's assessors, participation in the administration of justice, Constitution, jurors, human rights.

M.N. Obidova's candidate dissertation is devoted to the study of the actual for science theory of state and law and constitutional law of Tajikistan - the participation of citizens in the administration of justice. The Constitution of the Republic of Tajikistan establishes the basic principles of justice, which include the equality of all before the law and the court, the inalienability of human rights and freedoms and their belonging to everyone from birth. These and other provisions of the Constitution form the relevant requirements for the current legislation, the practice of its application and the quality of justice. Thus, justice is one of the most important legal categories that determines the procedure for protecting fundamental human rights and freedoms, the interests of society and the state.

The right of citizens to participate in the administration of justice is designed to fulfill the following tasks - it represents a real opportunity for every citizen to participate in the activities of the judiciary, to consider and resolve various social conflicts, to make government decisions, to influence the judiciary, is a form of control over the activities of the judiciary. authorities.

Proceeding from this, under the constitutional right of citizens to participate in the administration of justice, the author understands the possibility of a citizen, in the forms and procedure established by law, to participate in the implementation of the most important type of state activity aimed at consideration and the resolution of social conflicts associated with actual or perceived violations of the law.

The main conclusions and proposals of the dissertation research are of great theoretical and practical importance, and are aimed at developing the conceptual foundations for the development of both the theory of state and law and the constitutional law of the Republic of Tajikistan.